

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

I

Η διάδοση του χριστιανισμού στη Νοτιοανατολική Αττική συναρτάται, βεβαίως, με την εμφάνιση και ευδοκίμησή του στην Αθήνα. Η Αθήνα είχε δεχθεί τον χριστιανισμό από τον Απόστολο Παύλο στα χρόνια ακμής ακόμη της αρχαιότητας· χωρίς όμως ιδιαίτερη πολιτική και οικονομική σημασία μέσα στον ελληνιστικο-ρωμαϊκό κόσμο, είχε αρχίσει από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες να μετατρέπεται σε πόλη αγροτική. Πόλη ως τόσο παιδείας η Αθήνα εξέτρεφε μια χριστιανική κοινότητα ανήσυχη και με λόγιους ανάμεσά της· προχωρώντας προς τον 3ον αιώνα, παρουσιάζεται με αρκετή φήμη στον τότε χριστιανικό κόσμο¹. Είναι αυτονόητο ότι από την Αθήνα εξαπλώθηκε η νέα θρησκεία στην ύπαιθρο, στους τότε δήμους της Αττικής. Σχετικές πληροφορίες λείπουν, μια σεβάσμιμα όμως τοπική παράδοση, που ιχνεύεται στα μεσοβυζαντινά χρόνια, αλλά που ανάγεται ασφαλώς σε παλαιότερη περίοδο, κατεβάζει την παρουσία του χριστιανισμού στην ύπαιθρο της Αττικής στον 1ον αιώνα και τον συνδέει προς το περιβάλλον του Αποστόλου Παύλου. Επικεντρώνεται η παράδοση αυτή στη λατρεία του Αγίου Φλέγοντος (8 Απριλίου), ο οποίος φέρεται ως πρώτος επίσκοπος Μαραθώνος και ταυτίζεται από την παράδοση προς τον ομώνυμο έλληνα της Ρώμης, τον γνώριμο του Αποστόλου Παύλου (Ρωμ. 16, 14), τον θεωρούμενο και ως ένα από τους Εβδομήντα Αποστόλους. Ο Φλέγων συνεορτάζεται με τον Άγιο Ρούφο, πρώτο επίσκοπο Θηβών συμφώνως με την ίδια παράδοση, επίσης από το περιβάλλον του Αποστόλου Παύλου στη Ρώμη (Ρωμ. 16, 13) και με τον Άγιο Ηρωδίωνα, πρώτο επίσκοπο Νέων Πατρών (Υπάτης), τον φερόμενο ως συγγενή του Αποστόλου Παύλου (Ρωμ. 16, 11), που συνανήκουν και αυτοί στους Εβδομήντοντα². Η λατρεία των υποδηλώνει την παρουσία ενός στρώματος αγιολογικής ελληνικής παράδοσης προεικονομαχικής, με δεσμούς προς τη Ρώμη, πριν από την υπαγωγή της περιοχής στην πνευματική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης (732/33)³.

Στις συνθήκες οικονομικής πορείας που περιόριζε τη σημασία των πόλεων, ως παραγόντων που ρυθμίζουν την παραγωγή της υπαίθρου, που απέκοπτε, λοιπόν, την ύπαιθρο από τις πόλεις και που μετέτρεπε τους οικισμούς, που τροφοδοτούσαν τις πόλεις, σε μικρές αυτάρχεις γεωργικές

κοιρότητες, είναι πολύ πιθανόν ότι οι εκκλησίες των αρχαίων δήμων της Νοτιοανατολικής Αττικής, με πληθυσμούς αγροτικούς, οργανώθηκαν ενωρίς σε επισκοπική ενότητα παραλλήλως προς την εκκλησιαστική οργάνωση της Αθήνας, και οι δύο αυτές επισκοπικές ενότητες υπό τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Αχαΐας με έδρα την Κόρινθο⁴. Υπερβαίνοντας την περιοχή του μύθου και των υποθέσεων, απαντούμε, στην περιοχή της ιστορίας, λίγο μετά την αναγνώριση της νομιμότητας της εκκλησίας από το Κράτος, επίσκοπο Μαραθώνα με το όνομα Τρύφων να συμμετέχει στη Σύνοδο της Σαρδικής, στη θέση της σημερινής Σόφιας (το έτος 342 ή 343)⁵. Το γεγονός προϋποθέτει ήδη ακμαία εκκλησιαστική ζωή.

Αλλά σε μιαν ύπαιθρο αποκομμένη οικονομικώς από το άστυ, όπου διατηρούνταν η παράδοση της αρχαίας παιδείας, το πνευματικό επίπεδο των κατοίκων της παρουσιάζεται χαμηλό, όπως προδίδεται από τις εδώ και εκεί απαντώμενες επιτάφιας επιγραφές⁶. Οι ανορθογραφίες και οι ασυνταξίες των υποδηλώνουν ότι η αρχαία, η αττική, προφορά της ελληνικής γλώσσας είχε χαθεί, ότι η γλωσσική παράδοση, όση υπήρχε ανάμεσα στους πληθυσμούς των αρχαίων δήμων, είχε αλλοιωθεί από επήλυδες, ότι η καλλιέργεια παιδείας, αντιθέτως προς ό,τι συνέβαινε τουλάχιστον στις επάνω τάξεις της Αθήνας, ήταν υποτυπώδης και ότι ο πνευματικός βίος παραχωρεί θέση στη δεισιδαιμονία. Από την άποψη αυτή αξιομνημόνευτες είναι οι ακόλουθες επιγραφές:

1. + Κυμυτήριον Ανδρέου
 κε Αθηναήδος κε του πεδίου
 αυτών Μαρίας, οι τον βίον καλώς
 διαπραξάμενοι· αν τις δε τορ-
 μήση ανύξαι κε θη άλλον, έχι
 την μερίδαν του Ιούδα κε γί-
 νητε αυτώ πάντα σκότος
 κε εξολοθρεύση ο θ[εός] αυτών
 εν τη ημέρα εκίνη+

«Ημέρα εκίνη»· εννοείται η ημέρα της κρίσης, στη Δεύτερη Παρουσία. Η επιγραφή είναι εντοιχισμένη στην πρόσοψη της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου του Κουβαρά (εικ. 1)⁷.

2.	Α'	Β'	Γ'	Δ'
	+ Κοιμητή- ριον Ευφιμί- ας μιζο- τέρας, γυνε- κός νέας με' τοισ έτεσιν, σώφρονος κε την χίρα επάγρυνο(ν) εχούσης κα- τά δύναμιν ευποιείν· ός αν δε οιω- ποτε χρόνω ή τρόπω επ[ι]-	χιρήση θε[ι]- νε ξένον ή εντόπιο(ν) ή συγγενή αυτής έχη προς τ[ο]ν [Θ]εόν τον [Π]αντοκρά- τορα κε προ(ς) τας εν ουρανώ δυνάμεις [κε] προς τας ε- ν αέρι κε εν [γη] κε κατα- [χθ]ονίας	δυ(νά)μεις και την μερί- δα μ(ε)τ(ά) των ιρηκότων άρον σταύ- ρωσον αυ- τόν· + έχουσι δε κε ο(ι) θεοφι- λέστατοι κατ' εκίνου κερού κληρι- κοί προς τας προϊρημέ-	νας δυνά- μεις κε το ανάθεμα κε το κατά- θεμα εάν συ(γ)- χωρήσωσιν τεθήνε τι- νά, ως ίρητε, ή μετατεθή- νε ις άλλον τόπον τους ώδε κιμέν(ους).

Η Ευφημία, που χαρακτηρίζεται ως μειζοτέρα (επικεφαλής της υπηρεσίας) κάποιου σημαντικού (γαιοκτήμονα;) της Αττικής, παρουσιάζει τον εαυτό της απλόχειρο στις αγαθοσύνες και εξορκίζει —με υπεύθυνους τους κάθε φορά κληρικούς— να μη θάψουν κανένα άλλον στον τάφο της, ούτε τα λείψανα όσων είναι σ' αυτόν θαμμένοι να τα μεταφέρουν σε άλλον τόπο. Η επιγραφή, γραμμένη σε τετράπλευρη στήλη, βρέθηκε στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου της Παιανίας, εντοιχισμένη στο τέμπλο της (εικ. 2)⁸.

Από άλλη ανάλογη επιγραφή, που βρέθηκε στη θέση Καταφύγι ή Καταφύτι της Αναβύσσου, μαθαίνουμε ότι μια μητέρα είχε θάψει τρεις γιούς, και τους τρεις κληρικούς και προφανώς άγαμους, από τους οποίους δύο είχαν χριστιανικά ονόματα (Στέφανος και Παύλος) και ο τρίτος όνομα από την αρχαία μυθολογία (Αχταίων)⁹. Οι καταράσεις ήσαν συνηθισμένες στην εκκλησιαστική ζωή¹⁰, στην οποία είχαν εισαχθεί από την επήρεια των βιβλικών κειμένων —της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης—, που περιχοπές των διαβάζονταν στις διάφορες εκκλησιαστικές ακολουθίες¹¹. ήσαν όμως και επιβιώσεις από την ειδωλολατρική αρχαιότητα¹².

II

Η εκκλησιαστική ζωή στην παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική τεκμηριώνεται ιδίως από τα κατάλοιπα των εκκλησιών της. Γνωρίζουμε με σχετική επάρκεια έξι παλαιοχριστιανικές βασιλικές: Μία στη Βραώνα, περιοχή που διασώζει το όνομα του αρχαίου οικισμού της Βραυρώνος, τη δεύτερη σε μικρή απόσταση από το χωριό Έλυμπος, στον Λαυρεωτικό Όλυμπο, όπου ο αρχαίος Δήμος Αιγιλείας (Αιγιλίας), την τρίτη

στα Καλύβια, όπου ο αρχαίος Δήμος Προσπάτων, την τέταρτη στη θέση Μυγδαλέζα της περιοχής της Σταμάτας, όπου τοποθετείται ο αρχαίος δήμος της Εκάλης, την πέμπτη στη θέση Σκίμπι της περιοχής των Σπάτων, όπου ο αρχαίος δήμος της Κρωπίας και την έκτη στο Λιόπεσι, την αρχαία Παιανία. Είναι όλες τρίκλιτες και ξυλόστεγες.

Η βασιλική της Βραώνας (εικ. 3)¹³, σε απόσταση μόλις περίπου 500 μ. από το ονομαστό αρχαίο ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, τρίκλιτη, με ημικυκλική αφίδα, δύο νάρθηκες και διάφορα προσκτίσματα, συνιστά επιβλητικό χριστιανικό λατρευτικό συγκρότημα. Ο κυρίως ναός έχει μήκος περίπου 21 μ. και πλάτος περίπου 18,50 μ. Χωρίζεται σε κλίτη με κιονοστοιχίες από επτά κίονες η καθε μία, με ιωνικά κιονόκρανα να υψώνονται σε ιωνικές βάσεις σε στυλοβάτη ανάμεσα σε δύο παραστάδες μήκους 1,65 μ. στα δύο άκρα των κιονοστοιχιών και να συνδέονται μεταξύ των με τόξα επάνω σε ιωνικά κιονόκρανα με διάμεσα επιθήματα. Στη χορδή της αφίδας σχηματιζόταν θριαμβευτικό τόξο φερόμενο από δύο κίονες να υψώνονται στα άκρα της. Ο χώρος του ήταν προσιτός από τον νάρθηκα με τρεις θύρες εφοδιασμένες με θυρόφυλλα και ο νάρθηκας από τον εξωνάρθηκα με δύο θύρες. Ο εξωνάρθηκας είχε τη μορφή ανοιχτής στοάς. Το οικοδόμημα ήταν ξυλόστεγο (με κεραμίδες). Το ιερό βήμα ήταν στρωμένο με πολύχρωμα μαρμαροθετήματα· ο κυρίως ναός με μαρμάρινες πλάκες.

Το πρεσβυτέριο (ιερό βήμα) εκτεινόταν στο μεσαίο κλίτος, εμπρός από την αφίδα, ως σε μήκος περίπου 4,00 μ. από τη χορδή της· οριζόταν από χαμηλό μαρμάρινο φράγμα σε σχήμα αναστροφου πι (□)¹⁴. Κάτω ακριβώς από το θριαμβευτικό τόξο είχε τη θέση της η αγία τράπεζα, μαρμάρινη πλάκα επάνω σε μαρμαρίνους κιονίσκους να στηρίζονται επάνω σε κρηπίδα αποτελούμενη από όμοια —μια κάτω— πλάκα. Στην κρηπίδα μια κοίλη κατασκευή σε σταυρικό σχήμα και με μαρμάρινη επένδυση, το εγκαίνιο, αποτελούσε τη θέση, όπου είχαν αποτεθεί τα άγια λείψανα, για την καθαγίαση της εκκλησίας¹⁵. Πίσω από την αγία τράπεζα κρηπίδα πλατους περίπου 1,15 μ. και ύψους 0,70 μ., σ' επαφή προς την αφίδα και ομόλογη προς την καμπύλη της, χρησίμευε ως βάθρο κινητών εδράνων του συνθρόνου¹⁶. Το θριαμβευτικό τόξο συνιστούσε συμβολική αρχιτεκτονική μορφή· σήμαινε περιοχή υπερβατική, ουράνια· ότι, συνεπώς, τα λείψανα του αγίου που βρίσκονταν εκεί, ωσάν σ' ένα δεύτερο τάφο, πρέπει να εννοηθούν ότι έχουν τη θέση των σε χώρο ουράνιο· και, ακόμη, ότι η επάνω από τον ιερό εκείνο τάφο τελούμενη λειτουργία πρέπει να εννοηθεί ότι ιεουργείται στον ουρανό. Χαμηλές κρηπίδες σ' επαφή προς τους τοίχους και του κυρίως ναού και των νάρθηκων χρησίμευαν για έδρανα των πιστών¹⁷. Στο νάρθηκα, εμπρός από τη μεσαία είσοδο προς τον κυρίως ναό, δεξιά, ορθογώνια υδραυλική κατασκευή (1,73 x 0,75 μ.) με υψωμένα χείλη, σαν λεκάνη, και με σύστημα απορροής, χρησίμευε για την τελετουργική κάθαρση —πλύσιμο του προσώπου, των χεριών και των ποδιών — όσων προχωρού-

σαν στον κυρίως ναό, ιδιαίτέρως για να δεχθούν τη μετάληψη της θείας κοινωνίας¹⁸.

Ενδιαφέροντα στη βασιλική της Βραώννας είναι τα προσκτίσματα. Μικρός αφιδωτός χώρος σ' επαφή προς τη βόρεια στενή πλευρά του εξωνάρθηκα, από όπου είναι και προσιτός, πιθανώς εξηγγείται ως το διακονικό, όπου οι πιστοί, καθώς προσέρχονταν στη λειτουργία, κατέθεταν τις κάθε είδους προσφορές των. Τις παραλάμβαναν εκεί κληρικοί, οι οποίοι και κατέγραφαν τα ονόματα όσων προσέφεραν, για να μνημονευθούν (όπως σήμερα μνημονεύονται κατά τη Μεγάλη Είσοδο). Στο διακονικό τούτο ξεχώριζαν ό,τι ήταν χρήσιμο για τη θεία ευχαριστία —τον άρτο και τον οίνο—, και ξεκινούσαν από εδώ με επισημότητα, για να μεταφέρουν τα ευχαριστιακά αυτά δώρα στην αγία τράπεζα, όπως γίνεται σήμερα με τη Μεγάλη Είσοδο, και να τα ευλογήσουν κατά την αναφορά. Ο εν λόγω τύπος διακονικού —με την αντίστοιχη, εννοείται, λειτουργική πράξη— πρωτοεμφανίζεται στην Ελλάδα λίγο πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα¹⁹. Είναι χαρακτηριστική η θέση του διακονικού εδώ, ότι, δηλαδή, είναι προσιτός από τον εξωνάρθηκα: πιθανώς για την αποφυγή αταξίας μέσα στην εκκλησία, επειδή μεταξύ των προσφορών περιλαμβάνονταν και είδη μη ευχαριστιακά (καρποί, λαχανικά, μικρά ζώα)²⁰. Όμοιο πρόσκτισμα, αλλά προς τα νότια της αφίδας και προσιτό από το νότιο κλίτος, σε άμεση έτσι σχέση προς το ιερό βήμα, φαίνεται να χρησίμευε ως σκευοφυλάκιο, στο οποίο μεταφέρονταν, βεβαίως, και τα περισσεύματα της θείας ευχαριστίας μετά τη μετάληψη είτε για την κατάλυσή των είτε για φύλαξη. Αντιστοιχεί το πρόσκτισμα τούτο προς το ένα από τα δύο μικρά διαμερίσματα, που μαρτυρούνται με το όνομα παστοφόρια, να έχουν τη θέση των δεξιά και αριστερά από το ιερό βήμα, αλλά που ιδιάζουν προπάντων σε εκκλησίες της Συρίας²¹. Η παρουσία εδώ δύο προσκτισμάτων με συγγενικό λειτουργικό προορισμό, όμως και σε, θα έλεγε κανείς, διαμετρικώς αντίθετη θέση, τεκμηριώνει εποχή αλληλεπιδράσεων στη λειτουργική τάξη, αναζήτησης μορφολογικής ενότητας στη λειτουργική πράξη, υπέρβαση από παλαιότερο καθεστώς πολυμορφίας, εξαρτημένης από διαμορφωμένες κάτω από ιδιαίτερους όρους τοπικές παραδόσεις: υποδηλώνει μαζί και ελευθερία εκλογής προτύπων ή αυτοσχεδιασμού για την αρχιτεκτονική λύση προβλημάτων που έθετε η λειτουργική πράξη.

Στη νότια πλευρά της βασιλικής είναι προσκτισμένη άλλη ενότητα χώρων με μεταξύ των κυριότερο το βαπτιστήριο. Το βαπτιστήριο, προσιτό από το νότιο κλίτος, συνίσταται από προθάλαμο να οδηγεί σε κυκλικό χώρο (διαμ. 6,60 μ.), το φωτιστήριο, εφοδιασμένο με τετραγωνική χτιστή κολυμβήθρα στο κέντρο του. Το φωτιστήριο στεγαζόταν με ημισφαιρική στέγη, αρχιτεκτονική μορφή που υποδηλώνει τον ουρανό, ότι το βάπτισμα, δηλαδή, τελείται σε ουράνιο χώρο. Γύρω από το φωτιστήριο ένας δακτύλιος, πλάτους 2,20 μ., χρησίμευε πιθανώς ως αποδυτήριο. Προς Α και σε

υψηλότερο επίπεδο δεξαμενή τροφοδοτούσε την κολυμβήθρα με νερό. Η αισθητή διαφορά ύψους επιπέδων της δεξαμενής και της κολυμβήθρας οφείλεται, ίσως, όχι μόνο σε επιθυμία φυσικής επιτάχυνσης της ροής προς την κολυμβήθρα, αλλά και στην αντίληψη, που επικρατούσε στα πρώτα χριστιανικά χρόνια, ότι το βάπτισμα πρέπει να τελείται σε τρεχούμενο νερό («ύδωρ ζων»)²². Μια κυλινδρική λίθινη γούρνα επιπλέον στο φωτιστήριο χρησίμευε πιθανώς είτε για την ακολουθία της απόλουσης μετά το βάπτισμα είτε για το βάπτισμα νηπίων²³. Το βαπτιστήριο είναι προσιτό από το νότιο κλίτος· κατέβαιναν σε τούτο με σύστημα χτιστών σκαλοπατιών. Μια κόγχη διαμέτρου 1,20 μ. στον ανατολικό τοίχο του προθαλάμου και σε συνδυασμό προς διάμεσο πλατύσκαλο χρησίμευε, ίσως, για να παρέχει από εκεί ο επίσκοπος το χρίσμα. Μεγάλη ορθογώνια αίθουσα (περίπου 8,10 x 4,60 μ.) προς Δ του προθαλάμου, αυτή προσιτή από τον εσωνάρθηκα, πιθανώς χρησίμευε ως αίθουσα κατηχήσεων.

Μια άλλη ενότητα χώρων σ' επαφή προς το βαπτιστήριο, δυτικώς, είναι κάπως δύσκολο να εξηγηθεί, γιατί στη δημοσιευμένη κάτοψη (εικ. 3) δεν αποδίδεται σχεδιαστικώς η λειτουργικότητά των. Αποτελείται η εν λόγω ενότητα χώρων από δύο δωμάτια να επικοινωνούν μεταξύ των, χωρίς όμως να είναι προσιτά είτε από έξω είτε από αλλού, από ένα τραπεζιοειδή χώρο στρωμένο με πλίνθινες πλάκες, τούτο προσιτό πιθανώς από άνοιγμα προς τη νοτιοανατολική γωνία του· και τέλος από μία μικρή κυκλωτερή κατασκευή σ' επαφή προς το ένα από τα παραπάνω δύο δωμάτια. Η μικρή αυτή κατασκευή φαίνεται να μην είναι άλλο από φούρνος· σημαίνει δε η θέση του, ότι το συγκρότημα δωματίων πρέπει να ήταν προσιτό από άνοιγμα στη νότια πλευρά. Από την ανάλυση, έτσι, του σχεδίου συνάγεται ότι η εν λόγω ενότητα χώρων, με σαφώς χαρακτηριστικά κατοικίας, χρησίμευε πιθανώς για τη διαμονή κληρικών²³α ή του προσωπικού φύλαξης της εκκλησίας. Ανεξάρτητος από την κατοικία, νοτιότερα, ένας τετραγωνικός χώρος (6,60 x 6,60 μ.), εφοδιασμένος με προστώο, εξηγείται πιθανώς ως χώρος παραμονής των κληρικών πριν και μετά από τις θρησκευτικές τελετές²⁴ ή υποδοχής προσκυνητών ειδικής κατηγορίας²⁴α. Τέλος ένα μεγάλο μακρόστενο διαμέρισμα (μήκους 11,90 και πλάτους 5,68 μ.), με πιθανή στοά εμπρός (πλάτους 2,52 μ.), φαίνεται να χρησίμευε ως καταγώγιο (ξενώνας) των προσκυνητών²⁵.

Η τοιχοδομία της βασιλικής της Βραώνας ακολουθεί το συνηθισμένο σύστημα αργολιθιδομής κατά οριζόντιες ζώνες (ύψους 0,80-1,00 μ.), με διάμεσες στρώσεις από σειρές πλίνθων. Από τα μαρμάρινα διακοσμητικά μέλη της βασιλικής της Βραώνας άλλα αντιπροσωπεύουν εργαστήριο με αξιόλογη παράδοση στην απόδοση της καλλιτεχνικής μορφής, χαρακτηριστική για τη βούληση να μορφοποιήσει καλλιτεχνικώς την επιφάνειά με επιμελημένη επεξεργασία της και με οδηγητικό ιδανικό να παρουσιασθεί η καλλιτεχνική μορφή ωσάν μίμηση του φυσικού, να αποδίδει την όψη του

πράγματος²⁶. άλλα αντιπροσωπεύουν τάση με την καλλιτεχνική μορφή να παριστάνει το θέμα σχηματοποιημένο, σαν να σκοπεύει να αποδόσει την ιδέα του πράγματος και όχι την όψη του, σε τεχνική επιπεδόγλυφη ή βαθιά εγχάρακτη. Ανάμεσα στα γλυπτά της δεύτερης κατηγορίας ένα θωράκιο με παράσταση κρατήρα ανάμεσα σε δύο παγώνια (εικ. 4)²⁷, αποδοσμένα σε εντελώς αφηρημένη καλλιτεχνική μορφή, θυμίζουν όμοια σχηματική απόδοση του θέματος σε ψηφιδωτό των Λουτρών της Υπάτης, αναγόμενο στον 6ον αιώνα²⁸.

Η μικρή απόσταση της βασιλικής της Βραώνας από το ιερό της Αρτέμιδος υποδηλώνει ότι οι χριστιανοί της περιοχής ίδρυσαν εκεί το ιδικό των ιερό με νόημα ανταγωνιστικό προς την αρχαία λατρεία, σ' εποχή, δηλαδή, όταν το αρχαίο ιερό είχε πιστούς ακόμη, λάτρες της Αρτέμιδος. Προδίδει έτσι η βασιλική της Βραώνας χριστιανική κοινότητα ισχυρή, όχι όμως ακόμη με όση δύναμη θα επέτρεπε την εξουδετέρωση των πεισμών των τηρητών των αρχαίων θρησκευτικών παραδόσεων.

Η βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου (εικ. 5)²⁹ είναι όμοιοι αρχιτεκτονικού τύπου, όπως η προηγούμενη, και με επίσης δύο νάρθηκες, αλλ' ελαφρώς μικρότερη (ο κυρίως ναός έχει περίπου 20 μ. μήκος και 17 μ. πλάτος) και με λιγότερα προσκτίσματα. Οι κιονοστοιχίες της αποτελούνται από τέσσερις κίονες η κάθε μία ανάμεσα σε παραστάδες μήκους 2,80 μ., εμφαντικώς μεγαλύτερου από εκείνο των παραστάδων της βασιλικής της Βραώνας. Η είσοδος προς το μεσαίο κλίτος γινόταν μέσα από τρίβηλο, που κλείνονταν δηλαδή απλώς με τρία καταπετάσματα, μόνο για να παρεμποδίζεται η θέα προς τον κυρίως ναό κατά την ώρα της λειτουργίας· όμοια καταπετάσματα κρέμονταν και στα ανοίγματα που από τον νάρθηκα οδηγούσαν στα πλάγια κλίτη. Ήσαν, δηλαδή, δίχως θυρόφυλλα. Έτσι οι κατηχούμενοι ή όσοι διατελούσαν υπό επιτίμιο, που η θέση των ήταν στον νάρθηκα, μπορούσαν να ακούν τη λειτουργία αλλ' όχι και να βλέπουν τα τελούμενα³⁰. Ο εσωνάρθηκας ήταν προσιτός από τον εξωνάρθηκα μέσω επίσης τριών ανοιγμάτων, τα οποία αντιστοιχούν λίγο ως πολύ προς τα από τον εσωνάρθηκα ανοίγματα προς τον κυρίως ναό· αλλά επικοινωνούσε και αμέσως προς τα έξω με άνοιγμα στη βόρεια στενή πλευρά του. Ο εξωνάρθηκας ήταν από τα δυτικά προσιτός μέσω δύο ανοιγμάτων αντίστοιχων λίγο ως πολύ προς τα πλάγια ανοίγματα προς τον εσωνάρθηκα³¹. Τοίχος σε απόσταση 2,40 μ. από τον ανατολικό τοίχο του βορείου κλίτους³² και παράλληλος προς αυτόν θυμίζει παστοφόριο διευθετημένο στα βόρεια της αφίδας³³.

Στο ιερό βήμα απαντούν κρηπίδα για το σύνθρονο (πλάτ. 1,00 ύψ. 0,80 μ.), όπως στη βασιλική της Βραώνας, και στη χορδή του ημικυκλικού συνθρόνου η αγία τράπεζα με το εγκαίνιο, εδώ σε σχήμα ταυ (Τ)· λείπει όμως το θριαμβευτικό τόξο. Η αγία τράπεζα, αντί να βρίσκεται κάτω από θριαμβευτικό τόξο, όπως στη βασιλική της Βραώνας, στεγαζόταν από κι-

βώριο επάνω σε τέσσερις κίονες³⁴, μια μικροκατασκευή θριαμβευτικού τόξου σε τύπο τετραπύλου, ουσιαστικώς το ίδιο πράγμα αλλά διαφορετικού αρχιτεκτονικού τύπου και με το ίδιο νόημα, ως σύμβολο του ουρανού. Το ιερό βήμα φθάνει ως σε μήκος περίπου 3,50 μ. από την αφίδα και ορίζεται ομοίως από χαμηλό φράγμα σε σχήμα ανάστροφου πι (■). Η βασιλική όμως αυτή ήταν εφοδιασμένη και με άμβωνα, να υψώνεται σχεδόν εμπρός από το τέμπλο και σε μικρή απόσταση από τη βόρεια κιονοστοιχία. Σώζεται η κυκλική κρηπίδα του άμβωνα, επάνω στην οποία, σε κυλινδρικό βάθρο, επικαθόταν κυκλικός μαρμάρινος εξώστης προσιτός με δύο αντιθετικές κλίμακες σε άξονα από Α. προς Δ.³⁵

Οι κιονοστοιχίες πατούσαν σε στυλοβάτη³⁶, υψώνονταν ο καθένας από τους κίονες σε βάση απλουστευμένου ιωνικού τύπου, με πλίνθο και με μία σπείρα γωνιώδους διατομής (εικ. 6)³⁷, και συνδέονταν μεταξύ των με τόξα επάνω σε κορινθιάζοντα κιονόκρανα. Το δάπεδο του ιερού βήματος ήταν στρωμένο με ψηφιδωτό (εικ. 7)³⁸, το δάπεδο του μεσαίου κλίτους ήταν με μαρμάρινες πλάκες, των πλαγίων δε κλιτών και των ναρθήκων με πλάκες επίσης αλλ' ευτελείς.

Η βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου έχει ένα μόνο πρόσκτισμα, στη νότια πλευρά. Μεταγενέστερες προσθήκες και άλλες επεμβάσεις έχουν αλλοιώσει και το μέγεθός του και τη συσχέτιση των χώρων του, παρουσιάζεται δε να έχει μετατραπεί σε ελαιοτριβείο. Εικάζεται ότι το πρόσκτισμα τούτο είχε αρχικώς χρησιμεύσει ως βαπτιστήριο³⁹. Διακονικό τύπου όπως της βασιλικής της Βραώνας λείπει ένα άνοιγμα στο ανατολικό πέρας του νοτίου τοίχου, έτσι σε συνάφεια προς το ιερό βήμα, πιθανώς έχει σχέση προς τον τρόπο κατάθεσης των προσφορών⁴⁰, όπως περίπου και στις ημέρες μας και υποσημαίνει, πιθανώς, απομάκρυνση από τη σχετική τελετουργική τάξη, που αντιπροσωπεύεται από τη βασιλική της Βραώνας⁴¹.

Ενδιαφέροντα είναι τα μαρμάρινα μέλη της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου: κορινθιάζοντα κιονόκρανα σε συνδυασμό προς απλουστευμένου, ιωνίζοντος τύπου βάσεις των κιόνων, αποτμήματα θωρακίων και άλλα. Ένα απότμημα πιθανώς υπερθύρου διακοσμημένο με εναλλασσόμενα φύλλα άκανθας, ανθέμια και κρινάνθημα (εικ. 8)⁴² είναι ιδιαίτερος αξιόλογος, γιατί με την παρουσία του προσφέρει ένα ακόμη τεκμήριο της δραστηριότητας ενός αττικού εργαστηρίου γλυπτικής, που συνέχιζε την παλαιά παράδοση τέχνης⁴³.

Δύο επιγραφές, που βρέθηκαν στο μνημείο τούτο, απαιτούν κάπως εκτενέστερο υπομνηματισμό.

Η μία είναι αναθηματική, γραπτή και αναφέρεται στην κατασκευή του ψηφιδωτού: «Υπέρ ευχής ου ο Θεός οίδεν το όνομα και τον ΑΡΙΦΝΟΝ εκαλλιέργησεν»⁴⁴. Στην προσχέιμενη φράση η λέξη ΑΡΙΦΝΟΝ, χρησιμοποιείται ως αντικείμενο του ρήματος εκαλλιέργησεν (εκάλλυνε· κατασκεύασε ή πρόσφερε τη δαπάνη για την κατασκευή του), αλλ' είναι αθησαύ-

ριστη όσο τουλάχιστον γνωρίζω. Νομίζω ότι το άπαξ τούτο είναι παρεμφαρμένος τύπος της λέξης αριθμός⁴⁵ με το νόημα του συνόλου⁴⁶. Έγγραφαν «τον αριθμόν εκαλλιέργησεν» αντί «το όλον (ενν. την ενότητα αυτή, το μέρος τούτο) εκαλλιέργησεν». Οι γνωστοί τύποι «αρίφνητος», «αρίφνησιά», «αρίφνίζω»⁴⁷ προϋποθέτουν ακριβώς τον τύπο «αρίφνος».

Η άλλη, επιτάφια, χαραγμένη σε μαρμάρινη πλάκα, είναι αξιοσημείωτη επειδή είναι χρονολογημένη και γιατί η χρονία της σχετίζεται προς το πρόβλημα χρονολόγησης του μνημείου. Ανήκει σε τάφο που επισημάνθηκε στον εξωνάρθηκα. Σ' αυτή την επιγραφή αναγράφεται: «+Ετελειώθη η μακαρία Ηρίνη, φιλόφιλος και φιλάνδρος, μηνί Μαΐω κα' ςιβ»⁴⁸. Ο Ν. Κοτζιάς ανήγαγε τη χρονία «ςιβ» στο βυζαντινό χρονολογικό σύστημα, από κτίσεως κόσμου, και τη διάβασε 6012, που αντιστοιχεί στο έτος 504 του σημερινού χρονολογικού συστήματος. Θεώρησε ο Ν. Κοτζιάς τον τάφο, ορθώς, ως μεταγενέστερο της βασιλικής, την οποία όμως, έτσι, συμφώνως προς τα ιδικά του κριτήρια χρονολόγησε περί τα μέσα του 5ου αι.⁴⁹. Αλλά το βυζαντινό χρονολογικό σύστημα άρχισε να εφαρμόζεται από την εποχή του Ιουστινιανού⁵⁰, αργότερα από το έτος θανάτης της φιλόφιλης και φιλάνδρης Ειρήνης. Είναι, νομίζω, ορθότερο να δεχθούμε ότι η εν λόγω χρονία βρίσκεται έξω από το βυζαντινό χρονολογικό σύστημα, ότι υπάγεται στο Ιουλιανό, της Ρώμης. Η παρουσία του Ιουλιανού χρονολογικού συστήματος στην Αττική είναι ευνόητη, γιατί η περιοχή του Ανατολικού Ιλλυρικού—από περίπου τον Δρίνο και τον Δούναβη ως στον Νέστο και κάτω, με τα νησιά της Εύβοιας, των Κυκλάδων, της Κρήτης και του Ιονίου—υπάγονταν ως στο 732-33 υπό την πνευματική δικαιοδοσία της Ρώμης⁵¹. Πρέπει, λοιπόν, η χρονία 612 να θεωρηθεί ως η ιουλιανή και ως η κανονική· αντιστοιχεί δε στο έτος 559 (612-53 [κατά τους υπολογισμούς του Διονυσίου του Μικρού (Dionysius Exiguus) ως προς το έτος γέννησης του Χριστού] =559) του χρονολογικού μας συστήματος, έτος που προσφέρεται ως όριο «πριν» για τη χρονολόγηση της βασιλικής. Πιστεύω ότι η βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου πρέπει να χρονολογηθεί λίγο πριν από το έτος 559. Προς αυτή τη χρονολόγηση οδηγούν οι βάσεις των κιονοστοιχιών της, με τη λοξότμητη σπείρα (εικ. 6)⁵², και ο κωνσταντινουπολίτικος τύπος του άμβωνα, με δύο αντιθετικώς στον ίδιον άξονα τοποθετημένες κλίμακες⁵³. Η σπανιότατη αυτή στην Ελλάδα περίπτωση χρονολόγησης παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος με μεγάλη προσέγγιση επί τη βάσει επιγραφής προσφέρεται επί πλέον ως ένα λίγο ως πολύ ασφαλές χρονολογικό σημείο, για τη μελέτη των προϊόντων του αττικού παλαιοχριστιανικού εργαστηρίου με κύριους αντιπροσώπους του το εδώ απότμημα υπερθύρου με τη σειρά φύλλων άκανθας, ανθεμίων και κρινανθέμων (εικ. 8), επίσης δε γλυπτά εντοιχισμένα στην εκκλησία της Παναγίας Μεσοσπορίτισσας στην ίδια περιοχή⁵⁴.

Η με σχετική ακρίβεια χρονολόγηση της βασιλικής του Λαυρεωτικού

Ολύμπου βοηθεί, ίσως με μεγαλύτερη προσέγγιση, στη χρονολόγηση της βασιλικής της Βραώνας. Η σύγκριση των αναλογιών μήκους και πλάτους στη σύνθεση του χώρου των δεν προσφέρει χρήσιμα στοιχεία, επειδή αυτές είναι και στις δύο βασιλικές σχεδόν ίδιες (κυρίως ναός της βασιλικής της Βραώνας 1.13 : 1, της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου 1.17 : 1). Διαφέρουν οι αναλογίες του πλάτους του μεσαίου κλίτους προς το πλάτος των πλαγίων κλιτών (στη βασιλική της Βραώνας 2 : 1, στη βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου 2.3 : 1), με την πρώτη να ακολουθεί με ακρίβεια τον αρχαίο κανόνα, ενώ η δεύτερη, με το μεγαλύτερο πλάτος του μεσαίου κλίτους, να φαίνεται επηρεασμένη από την αρχιτεκτονική των μεγάλων βασιλικών της Κορίνθου⁵⁵, από όπου πιθανώς κατάγονται και οι σχετικές αναλογίες πρωτίστως της βασιλικής του Ασκληπιείου (2.23 : 1) στην Αθήνα⁵⁶. Διαφέρουν επίσης ως προς το μήκος των παραστάδων στα πέρατα των κιονοστοιχιών των, καθώς και ως προς το μεταξόνιο: Βασιλικής της Βραώνας μήκος παραστάδων 1,65 μ. και μεταξόνιο 2.04 μ., της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου μήκος παραστάδων 2.80 μ. και μεταξόνιο 3.00 μ. Η βασιλική της Βραώνας είναι πλησιέστερη στην κορινθιακή —με παραστάδες μικρού μήκους— και στην αθηναϊκή —μικρό μεταξόνιο— παράδοση εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, όπως τουλάχιστον παραδίδεται η τελευταία από τη βασιλική του Ασκληπιείου, με κιονοστοιχίες να φέρουν αντί τόξων μαρμαρινο επιστύλιο (μεταξόνιο 2.35 μ.)^{56α} μικρό είναι το μεταξόνιο και στη βασιλική της Ελευσίνας^{56β}. Αλλά το τελευταίο τούτο χαρακτηριστικό δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ότι οι κατασκευαστές της βασιλικής της Βραώνας είχαν υπόψη, ως υποδείγματα, τις βασιλικές εκείνες —της Αθήνας και της Ελευσίνας. Τείνει κανείς να δεχθεί ότι η βασιλική της Βραώνας προηγείται χρονικώς της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου. Αλλά δεν γνωρίζουμε αν στη βασιλική της Βραώνας η απουσία άμβωνα οφείλεται σε αρχαιότητα (να ήταν ξύλινος;) ή σε εξαφάνιση των λειψάνων του (όταν έχτισαν στη θέση της το μεταγενέστερο εξωκλήσι). Πάντως είναι η βασιλική της Βραώνας αρχιτεκτονικώς πλουσιότερη από τη βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου.

Η βασιλική των Καλυβιών διασώζεται κατά ένα μέρος της ως σήμερα: με τις κιονοστοιχίες της όρθιες και τα τόξα των ενσωματωμένα στη σημερινή εκκλησία των Ταξιαρχών, η οποία καταλαμβάνει το μεσαίο κλίτος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (εικ. 9)⁵⁷. Για τη βασιλική αυτή γνωρίζουμε μόνο ότι ήταν τρίκλιτη (εικ. 10), με ημικυκλική αφίδα και κιονοστοιχίες από πέντε κίονες η κάθε μία. Απαιτείται ανασκαφική έρευνα για να μάθουμε κατι σχετικώς προς τα προσκτίσματά της. Από τις διαστάσεις της γνωρίζουμε μόνο το πλάτος (13 μ. εσωτερικώς): το μήκος της δεν το γνωρίζουμε με ακρίβεια (ο δυτικός τοίχος της εκκλησίας των Ταξιαρχών φαίνεται να μη συμπίπτει με τον δυτικό τοίχο της βασιλικής). Τα πλάγια κλίτη της βασιλικής είναι ελαφρώς άνισα μεταξύ των (το βόρειο έχει πλά-

τος 2.60 μ. και το νότιο 2.85 μ.)· οι αναλογίες πλάτους του μεσαίου κλίτους (6.60 μ.) προς τον μέσον όρο των πλαγίων κλιτών είναι, λοιπόν, μεγαλύτερες από εκείνες των δύο προηγούμενων βασιλικών (2.42 : 1). Ο μεσαίος χώρος της παρουσιάζεται έτσι περισσότερο άνετος. Οι κίονες είναι λεπτοί, οι παραστάδες στα πέρατα των κιονοστοιχιών μικρού μήκους (περίπου 1.25 μ.) και το μεταξόνιο μικρό (2.35 μ.). Ἐφ'ηφαν ἔτσι οι κιονοστοιχίες να δημιουργείται από το χώρο εντύπωση ελαφρότητας. Στις κιονοστοιχίες με ιωνικά κιονόκρανα και ξεχωριστά επιθήματα, είχαν χρησιμοποιηθεί ιωνικές βάσεις, συλήματα όμως από προχριστιανικό οικοδόμημα. Γλυπτά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής έχουν αναχρησιμοποιηθεί στο μνημειακό προσκυνητάριο της εκκλησίας των Ταξιάρχων. Ἐνα κορινθιάζον κιονόκρανο, που σωζόταν ἄλλοτε στα Καλύβια (εικ. 11)⁵⁹, ὅμοιο δε προς τα κιονόκρανα της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου⁶⁰, ἴσως προέρχεται από τη βασιλική εκείνη ή, πιθανώς, από ἄλλη σύγχρονη της εκκλησία της περιοχής.

Η βασιλική των Καλυβιών είναι μορφολογικώς πλησιέστερη σε ἄλλα προς τη βασιλική της Βραώνας και σε ἄλλα προς τη βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου.

Η βασιλική στο Σκίμπι ή Σκίμπι των Σπάτων (εικ. 12)⁶¹ ἔχει μεγάλη ημικυκλική ἀφίδα, δύο νάρθηκες και ἓνα ἐπιμήκης πρόσκτισμα σ' ἐπαφή προς το βόρειο κλίτος, σε ὄλο το μήκος του. Ο κυρίως ναός μετρεῖ σε μήκος 18 και σε πλάτος 15.60 μ.⁶², με ἀναλογία του μήκους προς το πλάτος 1.15 : 1. Οι κιονοστοιχίες, από πέντε κίονες η κάθε μία (μεταξόνιο σχεδόν 2.65 μ.), υψώνονται σε στυλοβάτη και περατώνονται σε παραστάδες ἐκτεινόμενες οι ἀνατολικές σε μήκος 1.00 και οι δυτικές 1.20 μ. Το μεσαίο κλίτος ἔχει πλάτος 7.10 μ., από τα πλάγια κλίτη το βόρειο είναι κατὰ 0.30 μ. πλατύτερο από το νότιο, σχετίζονται δε μεταξύ των με ἀναλογία πλάτους του μεσαίου κλίτους προς τον μέσον ὄρο του πλάτους των πλαγίων κλιτών κανονικές, σχεδόν 1 : 2. Ο εσωνάρθηκας είναι σχετικῶς πλατύς (5.30 μ.)· του εξωνάρθηκα το πλάτος είναι ὅσος σχεδόν ο μέσος ὄρος του πλάτους των πλαγίων κλιτών (4.10 μ.). Ο κυρίως ναός είναι προσιτός από τους νάρθηκες: πρώτα από τον εξωνάρθηκα μέσω δύο ανοιγμάτων στη δυτική πλευρά του, ἔπειτα από τον εσωνάρθηκα μέσω δύο ανοιγμάτων ἀντίστοιχων προς τα προηγούμενα (του εξωνάρθηκα) ἀλλά και από μία θύρα που ἀνοίγεται στη νότια στενή πλευρά του· και ἔπειτα μέσω τριβήλου, για το μεσαίο κλίτος, και δύο μικρότερων ανοιγμάτων ἀντίστοιχων προς τα από τον εξωνάρθηκα, για τα πλάγια κλίτη: Ἀπέναντι από το τρίβηλο ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα είναι κλειστός, ὅπως στη βασιλική της Βραώνας (εικ. 3)· ἀλλ' ἐπίσης και το ἀντίστοιχο τμήμα του δυτικού τοίχου του εξωνάρθηκα. Είναι σαφές και στη βασιλική των Σπάτων, ὅπως στη βασιλική της Βραώνας, κάποια ἀποφυγή του να τοποθετηθῶν τα μεταξύ των ἀπέναντι

ανοίγματα —του εξωνάρθηκα, του εσωνάρθηκα και τα προς τον κυρίως ναό— επάνω σε κοινούς άξονες, για να παρεμποδίζεται, καθώς πιστεύω, η θέα προς τον κυρίως ναό⁶³. Το μεσαίο κλίτος ήταν, φτωχικά, με πήλινες πλάκες στρωμένο.

Δεν διασώθηκε στη βασιλική αυτή τίποτε το χαρακτηριστικό από τις λειτουργικές κατασκευές της. Αξιοσημείωτο όμως είναι το προσκτισμά της. Τούτο, πλάτους 5.30 μ., συνίσταται από τρία διαμερίσματα: το πρώτο, μονόχωρο και σχετικώς μικρό, προσιτό από τον εξωνάρθηκα, το δεύτερο, αποτελούμενο από δύο μεγάλους χώρους να συγκοινωνούν μεταξύ των και να είναι προσιτοί ο ένας από τον εσωνάρθηκα και ο άλλος από το βόρειο κλίτος, και το τρίτο, μονόχωρο και προσιτό από το βόρειο κλίτος και από τα έξω, από άνοιγμα στον ανατολικό τοίχο του βορείου κλίτους. Είναι δύσκολο να εξηγηθεί η λειτουργική χρησιμότητά των. Το πρώτο από τα εν λόγω διαμερίσματα, με το να συγκοινωνεί μόνο με τον εξωνάρθηκα, φαίνεται άσχετο προς τη λειτουργία· πιθανώς χρησίμευε ως αποθήκη ή ως χώρος κατάθεσης προσφορών από μέρους των κατηχουμένων^{63α}. Οι δύο χώροι του επομένου διαμερίσματος υποδηλώνουν κυκλοφορία, κίνηση από τον νάρθηκα προς τον κυρίως ναό, αλλά μέσα από το διαμέρισμα τούτο· πιθανώς, λοιπόν, εξηγείται ως χώρος κατάθεσης των προσφορών από μέρους των πιστών (ο πρώτος από τους χώρους του), διαλογής των ευχαριστιακών ειδών και προετοιμασίας για την προσκομιδή των στο ιερό βήμα (ο δεύτερος). Είναι, δηλαδή, δυνατόν να εξηγηθεί το διαμέρισμα τούτο ως διακονικό της κατηγορίας, στην οποία ανήκει και το διακονικό της βασιλικής της Βραώνας⁶⁴. Το ανατολικό και πλησιέστερο προς το ιερό βήμα, τέλος, διαμέρισμα χρησίμευε πιθανώς για την αποκομιδή των περισσευμάτων της θείας ευχαριστίας, κατι αντίστοιχο δηλαδή προς το νοτιοανατολικό διαμέρισμα της βασιλικής της Βραώνας⁶⁵, και ως χώρος που εξυπηρετούσε τον κλήρο πριν και μετά τη λειτουργία.

Από τον μαρμάρινο διάκοσμο της βασιλικής των Σπάτων δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα. Επίσης δεν είναι γνωστά αρχαιολογικά τεκμήρια χρήσιμα για τη χρονολόγησή της. Χαρακτηριστική είναι η έλλειψη βαπτιστηρίου⁶⁶. Αξιοσημείωτα είναι επίσης: το σχετικώς ικανό πλάτος του εσωνάρθηκα, τόπου παραμονής των κατηχουμένων, και η κάποια αυστηρότητα που διαφαίνεται να διέπει το πνεύμα, από το οποίο διαπνέονται οι νάρθηκες, και οι δύο —θα λέγαμε— περίκλειστοι⁶⁷, καθώς, τέλος, και η με απλότητα διαμόρφωση των χώρων, που θεωρήσαμε σχετικούς προς τις προσφορές και προς τα πριν από την κατάθεσή των στην αγία τράπεζα. Χαρακτηριστική, δηλαδή, είναι η απουσία επεξεργασίας της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, αντιθέτως προς ό,τι προδίδει το όλο σχέδιο της βασιλικής της Βραώνας (εικ. 3), όπου επιπλέον παρουσιάζεται ο εξωνάρθηκας διαμορφωμένος σε ανοιχτή στοά. Μέσα από το πρίσμα τούτο θεωρούμενη η βασιλική των Σπάτων φαίνεται κάπως αρχαϊκή· ίσως, λοιπόν, κατά τι παλαιότερη

της βασιλικής της Βραώννας. Προς το συμπέρασμα τούτο οδηγεί, ίσως, και το μικρό μήκος των παραστάδων στα πέρατα των κιονοστοιχιών (ανατολικά 1.00, δυτικά 1.20 μ.). Αλλά το μικρό μήκος του μεταξονίου της βασιλικής της Βραώννας (2.04 μ.) μαζί με εκείνο της βασιλικής των Καλυβιών (2.35 μ.), τούτο ακριβώς ίσο προς το μεταξόνιο της βασιλικής του Ασκληπείου, οι κοινοστοιχίες της οποίας έφεραν επιστύλιο, δεν πείθει απολύτως, σε σύγκριση προς το μεταξόνιο της βασιλικής των Σπάτων (2.65 μ.), ότι στην προκειμένη περίπτωση το μεταξόνιο προσφέρεται ως κριτήριο για τη συναγωγή χρονολογικού συμπεράσματος, που, ως προς τη βασιλική των Σπάτων, να ανατρέπει την εντύπωση αρχαικότητας.

Η βασιλική της Μυγδαλέζας (εικ. 13)⁶⁸ θυμίζει σε πολλά τόσο τη βασιλική των Σπάτων (εικ. 12) όσο και τη βασιλική των Καλυβιών (εικ. 10), αλλά και με σημαντικές αποκλίσεις από αυτές: με τον κυρίως ναό (μήκ. 15.50 και πλάτ. 15.55 μ.) τετράγωνο (λόγος μήκους προς πλάτος 1 : 1) με κιονοστοιχίες επάνω σε στυλοβάτη με πέντε κίονες η κάθε μία ανάμεσα σε παραστάδες μήκους 1.30 μ. (οι ανατολικές) και 1.60 μ. (οι δυτικές), περίπου, και με μεταξόνιο περίπου 2.10 μ., να θυμίζει ως προς τούτο τη βασιλική της Βραώννας (εικ. 3)· με τα πλάγια κλίτη όμως ανίσου πλάτους (το βόρειο είναι κατά 0.15 μ. πλατύτερο του νοτίου κλίτους) και με το μεσαίο κλίτος ελαφρώς πλατύτερο από τον μέσον όρο πλάτους των πλαγίων κλιτών (1.2 : 1), με σημαντική έτσι απόκλιση από τον κανόνα· τέλος με νάρθηκα πλάτους όσο περίπου το πλάτος των κλιτών και με εξωνάρθηκα, πιθανότατα, αλλ' άγνωστο —δεν ανασκάφηκε όλη η έκτασή του— αν ήταν κλειστός, όπως στη βασιλική των Σπάτων (εικ. 12) και στη βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου (εικ. 5) ή ανοιχτός, όπως στη βασιλική της Βραώννας (εικ. 3). Όπως δε σ' εκείνη, φαίνεται να υπήρχε και εδώ θριαμβευτικό τόξο επάνω σε δύο κίονες στα πέρατα της χορδής της αφίδας. Υπάρχει και στη βασιλική της Μυγδαλέζας τρίβηλο, όπως στη βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου (εικ. 5) και των Σπάτων (εικ. 12), ο απέναντι του δυτικός τοίχος του νάρθηκα είναι και εδώ δίχως άνοιγμα, αλλά τα δύο προς τα άκρα του τοίχου τούτου ανοίγματα, τα απέναντι των εισόδων προς τα πλάγια κλίτη της βασιλικής, είναι τοποθετημένα επάνω σε κοινούς με εκείνες άξονες. Ο νάρθηκας είναι εφοδιασμένος επιπλέον με ένα άνοιγμα στις στενές πλευρές του⁷⁰. Το ιερό βήμα, ευρύχωρο, εκτείνεται ως στον πρώτο από Α. κίονα, ως, δηλαδή, σε μήκος 4.50 μ. από τη χορδή της αφίδας και είχε σ' επαφή προς το ημικύκλιό της, ακολουθώντας το σχήμα της, κρηπίδα πλάτους 0.80 μ. για το σύνθρονο, όπως στις βασιλικές Βραώννας και Λαυρεωτικού Ολύμπου (εικ. 3 και 5), όπου όμως η κρηπίδα παρουσιάζεται με μεγαλύτερο πλάτος (αντίστοιχα 1.15 και 1.00 μ.). Το ιερό βήμα είχε δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες, το μεσαίο κλίτος και ο νάρθηκας από πήλινες, αλλά τα πλάγια κλίτη φαίνεται να είχαν μείνει άστρωτα. Στην τοιχοδομία, κατά ζώνες από αργολιθοδομή σε εναλλαγή προς ζώνες από

πλίνθους, οι τελευταίες συνίστανται από μία ως τρεις και κάποτε πέντε σειρές πλίνθων· στη Βραώννα και στον Λαυρεωτικό Όλυμπο παρατηρούνται από μία σειρά πλίνθων⁷¹.

Σε δεύτερη οικοδομική φάση προστέθηκαν στη βασιλική της Μυγδαλέζας βαπτιστήριο, σ' επαφή προς τη νοτιοανατολική γωνία του κυρίως ναού, και ένα διαμέρισμα από δύο χώρους, δυτικώς του βαπτιστηρίου και σ' επαφή προς το νότιο κλίτος. Το βαπτιστήριο αποτελείται από ένα στενόμακρο χώρο προσιτό από το νότιο κλίτος, από το φωτιστήριο, τετράγωνο, με χτιστή στο κέντρο του χώρου ομοίως τέτράγωνη κολυμβήθρα (βάθους από το επίπεδο του δαπέδου 0.45 μ.), με μαρμάρινη επένδυση των τοιχωμάτων της και εφοδιασμένη με σύστημα αποχέτευσης· και, τέλος, από ένα τρίτο χώρο, ευρυχωρότερο από τον πρώτο και προσιτό από το φωτιστήριο και από το νότιο κλίτος (μέσω θύρας στην ανατολική πλευρά του). Το φωτιστήριο ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες. Δεν είναι σαφής η λειτουργική χρησιμότητα των δευτερευόντων χώρων του βαπτιστηρίου. Ο ένας από τους δύο θα χρησίμευε, βεβαίως, ως χώρος για τις πριν από το βάπτισμα κατηχήσεις και μαζί τους επορχισμούς· ο άλλος για την παροχή του χρίσματος και για την προετοιμασία των νεοφωτίστων για την μετά το βάπτισμα πομπική των είσοδο στον κυρίως ναό και την πρώτη μετάληψη της θείας κοινωνίας⁷². Το προς Δ. του βαπτιστηρίου διαμέρισμα δεν συγχωινώνει με τη βασιλική· πιθανώς χρησίμευε ως κατοικία^{72α}.

Είναι σαφής η μορφολογική και λειτουργική ομοιότητα των παραπάνω προσκτισμάτων της βασιλικής της Μυγδαλέζας προς τα νότια προσκτίσματα της βασιλικής της Βραώννας, όπου όμως αυτά σχεδιάστηκαν και κατασκευάστηκαν συγχρόνως προς τον κυρίως ναό. Αν, λοιπόν, είναι ορθή η παρατήρηση, ότι τα παραπάνω προσκτίσματα της βασιλικής της Μυγδαλέζας ανήκουν σε δεύτερη οικοδομική φάση, ότι, δηλαδή, προστέθηκαν έχοντας λίγο ως πολύ ως πρότυπο τα αντίστοιχα της βασιλικής της Βραώννας, συνάγονται τα ακόλουθα: Πρώτον, ότι η βασιλική της Μυγδαλέζας είναι πιθανώς αρχαιότερη της βασιλικής της Βραώννας· και δεύτερον, ότι με τη βασιλική της Μυγδαλέζας προσφέρεται στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Αττικής ένα ακόμα παράδειγμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής αρχικώς χωρίς βαπτιστήριο. Η σε δεύτερη δε φάση της οικοδομικής ιστορίας προσθήκη του βαπτιστηρίου σημαίνει, πιθανότατα, αλλαγή στην εκκλησιαστική τάξη ως προς το κανονικό δικαίωμα τέλεσης έγκυρων βαπτισμάτων· παραχώρηση, δηλαδή, σε πρεσβυτέρους από μέρος του επισκόπου του δικαιώματός του να τελεί τα βαπτίσματα⁷³. Συνάγεται, έτσι, από τα μνημεία ένα αρχαιολογικό τεκμήριο για την κατανόηση της παλαιοχριστιανικής πράξης, ως προς τα βαπτίσματα, και για τη χρονολόγηση της αλλαγής αυτής, όπως διατυπώθηκε παραπάνω, στην εκκλησιαστική τάξη από την άποψη της κανονικής πειθαρχίας ανάμεσα στον κλήρο.

Η βασιλική στη θέση του Αγίου Αθανασίου στο Λιόπεσι, την αρχαία Παιανία, (εικ. 14)⁷⁴, από όπου και η επιγραφή της Ευφημίας⁷⁵, είναι επίσης με ημικυκλική αφίδα, εδώ πολύ υπερυψωμένη, και τρίβηλο, αλλά με ένα νάρθηκα, αυτόν εδώ πιθανώς τριμερή. Ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα δεν έχει άνοιγμα απέναντι από το τρίβηλο, αλλά παρουσιάζεται με τα άλλα ανοίγματα, τα απέναντι των πλαγίων κλιτών, να είναι τοποθετημένα περίπου στους άξονες των εισόδων προς αυτά. Έχουν επισημανθεί και από μία θύρα περίπου στο μέσο των μακρών πλευρών του κυρίως ναού. Κυριαρχεί η διάστασή του πλάτους (κυρίως ναού μήκος 19.50, πλάτος 20.78 μ. και λόγος μεταξύ των 0.942 : 1), περισσότερο μάλιστα από ό,τι στη βασιλική της Μυγδαλέζας (εικ. 13)· αλλά με αναλογίες πλάτους του μεσαίου κλίτους προς τα πλάγια (1.7 : 1)⁷⁶ να πλησιάζει περισσότερο στον κανόνα. Οι κιονοστοιχίες, σε στυλοβάτη, από τέσσερις κίονες η κάθε μία και με μεταξόνιο 3.44 μ., απολήγουν σε παραστάδες μήκους 0.96 (οι ανατολικές) και 1.32 μ. (οι δυτικές)· από την άποψη δε αυτή πλησιάζει η βασιλική της Παιανίας τις βασιλικές αφ' ενός του Λαυρεωτικού Ολύμπου (εικ. 5) και αφ' ετέρου των Σπάτων (εικ. 12). Δύο ενότητες προσκτισμάτων, η μία γύρω από τη νοτιοανατολική γωνία και η άλλη σ' επαφή προς τη βόρεια πλευρά του νάρθηκα και του βορείου κλίτους, θυμίζουν τη διάταξη προσκτισμάτων της βασιλικής της Βραώνας (εικ. 3). Το δάπεδο ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες· στην τοιχοδομία, κατά ζώνες, η πλίνθινη αποτελείται από δύο ως τρεις και κάποτε ως πέντε σειρές πλίνθων.

Το νοτιοανατολικό πρόσκτισμα θυμίζει, ως ενότητα χώρων, το βαπτιστήριο της Μυγδαλέζας, ένας από τους χώρους του είναι αφιδωτός και είναι πιθανόν να ταυτίζεται προς το φωτιστήριο· λείπει όμως συγκοινωνία του ενδεχομένως βαπτιστηρίου τούτου με τον κυρίως ναό μέσω ανοίγματος στην ανατολική πλευρά του νοτίου κλίτους. Το βόρειο πρόσκτισμα είναι προσιτό τόσο από το νάρθηκα όσο και από το βόρειο κλίτος· δεν θυμίζει διάταξη διακονικού, τύπου όπως εκείνου που απαντάται στη βασιλική της Βραώνας, γι' αυτό και θα έτεινε κανείς να θεωρήσει το πρόσκτισμα τούτο ως προορισμένο πιθανώς για την εξυπηρέτηση του κλήρου.

Από το μαρμάρινο υλικό της βασιλικής της Παιανίας είναι γνωστά δύο επιθήματα, και τα δύο αναχρησιμοποιημένα στο ναύδριο του Αγίου Αθανασίου, το ένα εντοιχισμένο⁷⁷ και το άλλο να χρησιμεύει ως κιονόκρανο στο ναύδριο⁷⁸. Το πρώτο (εικ. 15), με ισοσκελές χρίσμα από διπλή ταινία μέσα σε κύκλο από απλή ταινία, με από ένα ημίφυλλο άκανθας στα άκρα και από ένα κρινάνθεμο ανάμεσά των, φαίνεται να εξαρτάται ακόμη από την τέχνη της αρχαιότητας. Συγγενεύει με όμοια επιθήματα της Βραώνας⁷⁹, είναι όμως εδώ το θέμα σχεδιασμένο με περισσότερη δύναμη και διαπλασμένο με περισσότερη ικανότητα· να διέπεται από διακοσμητικό ρυθμό. Προϊόν εργαστηρίου με στενό ακόμη δεσμό προς την αρχαία παράδοση τέχνης, χρονολογείται σαφώς πριν από τα μέσα του βου αιώνα. Το

δεύτερο (εικ. 16), και τούτο προϊόν αττικού βεβαίως εργαστηρίου, διέπεται από άλλο ύφος. Διακοσμείται από λατινικό σταυρό ανάμεσα σε δύο πλατιά ημίφυλλα υδροχαρούς φυτού και επίσης από ένα κρινάνθημα ανάμεσά των. Ο σταυρός αποτελείται από πλατιά απλή ταινία, απολήγουν δε οι κεραίες του, διαπλατυσμένες, σε ακρέμονες. Τα ημίφυλλα και τα κρινάνθημα περιβάλλονται από ένα είδος περιγράμματος, στενή ημικυλινδρική ταινία, που συνάμα σχηματίζει σειρά πλαισίων: ένα σε σχήμα τόξου ανάμεσα σε δύο αντωπά ημίτοξα. Συμφυρμός περιγράμματος και πλαισίου: αφ' ενός ως τόξου να σκέπει τον σταυρό, θέμα που αργότερα θα γίνει πολύ αγαπητό⁸⁰, και αφ' ετέρου να παρουσιάζει τα διάμεσα κρινάνθημα ωσάν να αναδύονται μέσα από λεπτό και υψηλό ανθοδοχείο. Το ανάγλυφο τούτο, σε τεχνική χαμηλού αναγλύφου, να πλησιάζει το εγγάρακτο, φαίνεται να προδίδει χρόνους μετά τα μέσα του βου αιώνα.

Σημειώσαμε παραπάνω ομοιότητες της βασιλικής της Παιανίας, στα βορειοανατολικά του Υμηττού, προς χαρακτηριστικές λεπτομέρειες των βασιλικών της Βραύνας, του Λαυρεωτικού Ολύμπου, των Σπάτων και της Μυγδαλέζας. Τα πράγματα δεν βοηθούν πολύ στο να διαμορφώσουμε κριτήριο για την κατάταξή των σε αδιαμφισβήτητη χρονολογική σειρά. Παρουσιάζει όμως η βασιλική της Παιανίας ομοιότητες και προς τη βασιλική της Γλυφάδας (εικ. 17)⁸¹, στα νοτιοδυτικά του Υμηττού, μια βασιλική με περισσότερο τονισμένη τη διάσταση του πλάτους (0.92 : 1 περίπου), με λόγο όμως πλάτους του μεσαίου κλίτους προς τα πλάγια 1.94 : 1, να πλησιάζει δηλαδή περισσότερο τον κανόνα από ό,τι στη βασιλική της Παιανίας, με αφίδα επίσης σε σχήμα υπερυψωμένου τόξου και με τρίβηλο, όπως στην Παιανία: αλλά με ένα νάρθηκα και μάλιστα αυτόν εδώ με άνοιγμα —ένα μόνο— στον άξονα του οικοδομήματος, απέναντι του τριβήλου. Η τελευταία αυτή λεπτομέρεια — ο ένας νάρθηκας και το μεγάλο άνοιγμα στο δυτικό του τοίχο, απέναντι από το τρίβηλο — νομίζω ότι συνιστούν στοιχείο για τη χρονολόγηση της βασιλικής της Γλυφάδας σε σχετικώς προχωρημένους χρόνους⁸², μετά δηλαδή τη βασιλική της Παιανίας και αυτή εδώ με ένα νάρθηκα, ωστόσο με τον δυτικό τοίχο του χτιστό, αλλά με τα προς τα άκρα ανοίγματα να ευρίσκονται λίγο ως πολύ στους άξονες των από Δ. εισόδων προς τα πλάγια κλίτη. Το τελευταίο τούτο στοιχείο —το παρατηρήσαμε και στις βασιλικές του Λαυρεωτικού Ολύμπου και της Μυγδαλέζας— φέρνει τη βασιλική της Παιανίας χρονικώς πλησιέστερα προς τη βασιλική της Γλυφάδας. Σε μια σχετικώς προχωρημένη χρονολόγησή της βοηθεί, λοιπόν, το δεύτερο, από τα παραπάνω γλυπτά (εικ. 16). Προς το συμπέρασμα τούτο οδηγεί και η παρατήρηση, ότι οι βάσεις των κιονοστοιχιών της βασιλικής της Παιανίας ανήκουν σε διάφορες παραλλαγές του ιωνικού τύπου⁸³, ότι, δηλαδή, είναι πιθανώς συλήματα. Επιτρέπεται, συνεπώς, να διερωτηθεί κανείς μη και το πρώτο από τα παραπάνω γλυπτά (εικ. 15) είναι ενδεχομένως σύλημα είτε από τότε, από κάπου, είτε των χρόνων

του ναυδρίου του Αγίου Αθανασίου· να ανήκει, δηλαδή, σε άλλο, παλαιότερο, χριστιανικό μνημείο της Παιανίας.

Έχουν ακόμη στη Νοτιοανατολική Αττική αποκαλυφθεί ή επισημανθεί λείψανα —η αφίδα με μέρη των τοίχων ή μέρη των κλιτών— πολλών, άλλων μεγαλύτερων και άλλων μικρότερων, βασιλικών. Ο Ιω. Τραυλός ανεβάζει τα γνωστά ερείπια των σε είκοσι οκτώ εν όλω (μαζί με όσες εξετάστηκαν παραπάνω), σε θέσεις πιθανώς των αρχαίων δήμων της Αττικής⁸⁴. Γνωρίζουμε από τις άλλες εκείνες βασιλικές ελλίπως μία στη θέση του Αγίου Γεωργίου Κουβαρά⁸⁵, άλλη στη θέση της Αγίας Παρασκευής Παιανίας⁸⁶, και τρίτη σε απόσταση περίπου 5 χλμ. βορειοδυτικώς από το άλλοτε Μπογιάτι (σημ. 'Άγιος Στέφανος')⁸⁷. Από τα εδώ και εκεί της Νοτιοανατολικής Αττικής κατεσπαρμένα παλαιοχριστιανικά γλυπτά, που υποδηλώνουν λανθάνουσες παλαιοχριστιανικές εκκλησίες, είναι βιβλιογραφικώς προσιτά τα ακόλουθα (συνυπολογισμένα στον αριθμό τον αναγραφόμενο από τον Ι. Τραυλό): της Αγίας Κυριακής Κερατέας⁸⁸, του Αγίου Αθανασίου Κουβαρά⁸⁹, του Ταξιάρχη⁹⁰, της Αγίας Τριάδας⁹¹ και του Αγίου Νικολάου στη Ντάγκλα⁹², και των τριών στην περιοχή του Μαρκόπουλου, και του Αγίου Νικολάου Χαλιδούς στην περιοχή του Λιόπεσι⁹³. Το τελευταίο τούτο γλυπτό, προδίδει σχετικώς προχωρημένα χρόνια⁹⁴ και προσφέρει αρχαιολογικό τεκμήριο για την ιστορία της περιοχής κατά την εποχή του πρώιμου μεσαίωνα· συνιστά, δηλαδή, κάτι διάμεσο ανάμεσα στην παλαιοχριστιανική εποχή και στον ένατο αιώνα, από τον οποίο προέρχεται η μαρτυρία για τη λατρεία του Αγίου Φλέγοντος στον Μαραθώνα⁹⁵.

III

Η έρευνα των λειψάνων της παλαιοχριστιανικής τέχνης στη Νοτιοανατολική Αττική ευρίσκεται ακόμη σε σημείο, που, από ανεπάρκεια των δεδομένων, δεν επιτρέπει συναγωγή πολλών και βέβαιων συμπερασμάτων. Ως πρώτο συμπέρασμα ωστόσο ανακύπτει η επιβεβαίωση όσων διατυπώθηκαν στην αρχή, επί τη βάση των πηγών, ότι κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους συνεχίστηκε η οργανωμένη ζωή, στους αρχαίους οικισμούς της υπαιθρης Αττικής ως, το αργότερο, στον 7ο ή 8ο αιώνα (γλυπτό στον 'Άγιο Νικόλαο Χαλιδούς')⁹⁶. Μια έπειτα γενική παρατήρηση, σχετική προς την παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική της Νοτιοανατολικής Αττικής επί τη βάση των έξι βασιλικών που γνωρίζουμε καλύτερα, είναι, ως προς την αντίληψη για το χώρο· ότι συντελείται πορεία από τις ελαφρότερες μορφές —αναλογίες μεγάλες (χώρου μακρόστενου), κιονοστοιχίες με πολλούς κίονες, στους κίονες ιωνικά κιονόκρανα και σύζευξη των με τόξα μικρής ακτίνας (βασιλικές: Βραώνας, Καλυβιών, Σκίμπι, Μυγδαλέζας)— προς βαρύτερες —αναλογίες μικρές (χώρου συμμαζεμένου), κιονοστοιχίες με λιγότερους κίονες, κορινθιάζοντα κιονόκρανα και σύζευξη των με μεγαλύτερα τόξα (βασιλικές: Λαυρεωτικού Ολύμπου, Παιανίας). Οι βασιλικές

με τις πλουσιότερες κιονοστοιχίες προϋποθέτουν αρχιτεκτονική παράδοση με οριζόντιο επιστύλιο (αντί τόξων) όπως στην Αθήνα⁹⁷. Διαφαίνεται, λοιπόν, εξάρτηση από την τεχνική και καλλιτεχνική παράδοση της Αθήνας, όπως ήδη παρατηρήσαμε και ως προς ορισμένα γλυπτά⁹⁸.

Μια άλλη παρατήρηση αφορά στην εκκλησιαστική τάξη. Στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της αττικής υπαίθρου φαίνεται ως ιδιαίτερο γνώρισμα ο διπλός νάρθηκας, χαρακτηριστικό γενικότερο της ελλαδικής παράδοσης παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής⁹⁹. Ο νάρθηκας χρησίμευε για την παραμονή των κατηχομένων κατά το δεύτερο μέρος της λειτουργίας, όταν, δηλαδή, μετά την ανάγνωση του ευαγγελίου και μετά τις πρώτες ευχές (ευχές για τους κατηχομένους), ήσαν υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν τον κυρίως ναό. Στο νάρθηκα μπορούσαν να ακούν τα τελούμενα (μεγάλη είσοδο, ευλογία των προσφορών και μετάληψη της θείας ευχαριστίας), όχι όμως και να τα βλέπουν¹⁰⁰. Για τον λόγο τούτο τα αντίστοιχα ανοίγματα επικοινωνίας (από έξω προς τον νάρθηκα και από εκεί στον κυρίως ναό) δεν είναι διευθετημένα σε κοινούς άξονες¹⁰¹. Ως προς το τελευταίο τούτο είναι αισθητή η διαφορά των βασιλικών της Βραώνας (εικ. 3) και των Σπάτων (εικ. 12) από τις βασιλικές του Λαυρεωτικού Ολύμπου (εικ. 5), της Μυγδαλέζας (εικ. 13) και της Παιανίας (εικ. 14), οι τελευταίες αυτές σε σύγκριση πάλι προς τη βασιλική της Γλυφάδας (εικ. 17). Χαρακτηριστικώς στη βασιλική της Βραώνας τα ανοίγματα από το νάρθηκα προς τον κυρίως ναό δεν κλείνονταν με θυρόφυλλα, αλλά με καταπετάσματα, λεπτομέρεια, που υποσημαίνει εκκλησιαστική τάξη περισσότερο περίπλοκη, αρχαϊκότητα, κατά τη γνώμη μου, και συνεπώς χρόνους παλαιότερους από εκείνους των βασιλικών της δεύτερης ομάδας. Και η παρουσία δεύτερου νάρθηκα υποσημαίνει βεβαίως αυστηρότητα. Απομάκρυνση από την αυστηρότητα, μεταγενέστερη χρονολόγηση υποσημαίνει, πιθανώς, και η έλλειψη υδραυλικής κατασκευής στο νάρθηκα, για τις τελετουργικές καθάρσεις¹⁰².

Είναι δύσκολο να καθοριστεί ποιά από τις βασιλικές της πρώτης από τις παραπάνω δύο ομάδες είναι αρχαιότερη. Για τη βασιλική της Βραώνας προσφέρονται, ως χρονολογικό όριο, τα προσκτίσματα —το διακονικό και το βαπτιστήριο— διευθετημένα σ' επαφή προς τις στενές πλευρές του νάρθηκα (προς Β. και προς Ν.), διάταξη, της οποίας τα πρότυπα εδώ προέρχονται από την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Κορίνθου, με πρώτιστο εκεί παράδειγμα τη βασιλική του Λεχαίου, θεμελιωμένη στην έκτη ή έβδομη δεκαετία του 5ου αιώνα¹⁰³. Το προς τα κάτω χρονικό όριο της βασιλικής της Βραώνας δεν μπορεί, συνεπώς, να είναι χαμηλότερο του τέλους του 5ου αι. Η μη παρουσία όμως διακονικού, τύπου της βασιλικής της Βραώνας, στις άλλες βασιλικές της Νοτιοανατολικής Αττικής, ιδιαιτέρως δε η ιδιομορφία των προσκτισμάτων της βασιλικής των Σπάτων (εικ. 12), δεν σημαίνουν κατ' ανάγκην αρχαϊκότητα· οφείλονται μάλλον σε επαρχιακότητα,

σε καθυστέρηση στην αποδοχή εξελιγμένων μορφών. Ως επαρχιακή εμμονή σε παραδεδομένες μορφές εξηγείται, πιθανώς, και η παρουσία διπλού νάρθηκα σε όσες βασιλικές της Νοτιοανατολικής Αττικής άλλα χαρακτηριστικά υποσημαίνουν, καθώς ήδη παρατηρήσαμε, απομάκρυνση από την αυστηρότητα στη λειτουργική ευταξία. Οι εν λόγω αλλαγές φαίνεται να συντελέστηκαν γύρω στα μέσα του βου αιώνα, αν χρησιμοποιήσουμε ως κριτήριο τη βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου (εικ. 5) και το χρονολογικό όριο, που εξαιρετικώς η βασιλική αυτή μας προσφέρει¹⁰⁴, και σχετίζεται, ίσως, η εν λόγω αλλαγή προς την πλήρη επικράτηση του χριστιανισμού στην Αττική, γεγονός, που επιτρέπεται να συνδυασθεί και προς την από τον Ιουστινιανό εκδίωξη των τελευταίων ειδωλολατρών φιλοσόφων από την Αθήνα¹⁰⁵.

Η αλλαγή της κανονικής πειθαρχίας ως προς τα βαπτίσματα¹⁰⁶ ίσως δεν είναι άσχετη προς τα αμέσως παραπάνω. Η παρουσία βαπτιστηρίου στη βασιλική της Βραώνας (εικ. 3), σε αρκετή απόσταση από την έδρα της επισκοπής της Αττικής, τον Μαραθώνα¹⁰⁷, εξηγείται, πιθανώς, από τη θέση της βασιλικής αυτής· από την ανταγωνιστική, δηλαδή, παρουσία της σχεδόν έξω από το ιερό της Αρτέμιδος¹⁰⁸. Χαρακτηριστικώς λείπει βαπτιστήριο στη βασιλική των Σπάτων, είναι δε ενδεικτική η παρουσία βαπτιστηρίου, ως μεταγενέστερης προσθήκης, στη βασιλική της Μυγδαλέζας (εικ. 13), ως αλλαγής δηλαδή στην ως τότε παράδοση, παράδοση πιθανώς δίχως βαπτιστήριο έξω από την έδρα του επισκόπου. Εξίσου ενδεικτική είναι η, πιθανώς, παρουσία βαπτιστηρίου εξ αρχής στη βασιλική της Παιανίας (εικ. 14), από τις σχετικώς οφιμότερες της Νοτιοανατολικής Αττικής· υποσημαίνει, νομίζω, αλλαγή ήδη καθιερωμένη, ότι, δηλαδή, όταν χτιζόταν η βασιλική της Παιανίας, δεν ήταν πλέον υποχρεωτική η παρουσία του επισκόπου κατά τα βαπτίσματα, ότι, με άλλα λόγια, τα βαπτίσματα δεν γίνονταν πια υποχρεωτικώς στην έδρα του επισκόπου, στην καθεδρική εκκλησία. Αλλά η καθεδρική εκκλησία της παλαιοχριστιανικής επισκοπής Νοτιοανατολικής Αττικής, στον Μαραθώνα, μας είναι προς το παρόν άγνωστη.

Δ.Ι. ΠΑΛΛΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πληροφορίες και βιβλιογραφία βλ. στο σύντομο άρθρο: *D.I. Pallas, Dizion. Pa-trist. e di Antich. Cristiane, I (1983), 436-438 (λ. Atene).*
2. Η αγιολογική αυτή παράδοση είναι γνωστή στο ρωμαϊκό μαρτυρολόγιο (*Martyro-logium Romanum, Aprilis VIII: Hipp. Delehaye et all., Propylaeum ad*

- AASS Decembris, Bruxelles 1940, 130), όπου γίνεται και η αναφορά στα πρόσωπα που μνημονεύονται από τον Απόστολο Παύλο. Ο χαρακτηρισμός των ως επισκόπων (πρβλ. *Mich. Le Quien, Oriens Cristianus*, II, Paris 1740, 203), απαντάται μόνο στην ελληνική παράδοση (*Delehaye* έ.α.), χωρίς όμως να είναι γενικός. Στο κωνσταντινουπολιτικό συναξάριο της 8ης Απριλίου αναγράφεται περιστασιακώς ο Φλέγων ως άγιος απλώς (*Hipp. Delehaye, Synaxarium ecclesiae constantinopolitanae [=Propylaeum ad AASS Novembris]*, Bruxelles 1902, 592, appar. crit. κωδ. D. Βλ. και *Albert Ehrhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und der homiletischen Literatur der griechischen Kirche* κλπ., I, 1, Leipzig 1937, 614). Ως επίσκοπος αναγράφεται ο Φλέγων την 30 Ιουνίου («Ηρωδίων, ός επίσκοπος Πατρών γέγονεν, Ρούφος, ός επίσκοπος Θηβών γέγονεν... Φλέγων, ός επίσκοπος Μαράθων εγένετο»: *Delehaye* 786, 2), εορτή του Αγίου Ηρωδίωνος, στον οποίο —μαζί με τον Ρούφο ως επίσκοπο Θηβών και τον Φλέγοντα ως επίσκοπο Μαραθώνα, και τους τρεις ως αποστόλους— αφιερωμένος έχει διασωθεί κανών του υμνογράφου Ιωσήφ με ακροστιχίδα «Αποστόλοις πλέξωμεν ένθεον μέλος. Ιωσήφ» γύρω στα μέσα του 9ου αι. (Μηνάιον του Απριλίου, υπό *Βαρθολομαίου του Κουτλουμουσιανού*, Βενετία 1850, 31: «Ο κλεινός Ηρωδίων, Ρούφος και Άγαβος, Φλέγαν κλπ... άσμασι μακαριζέσθωσαν... σοφοί απόστολοι» ωδή α' 4). Πρβλ. *Δ.Ι. Πάλλας*, Η εκκλησία του Αγίου Ηρωδίωνος στην Υπάτη, Αντίφωνον Πνευματικών: Τιμητικός τόμος εις Γεράσιμον Ιω. Κονιδάρην, Αθήναι 1981, 374-375. Η λατρεία του Φλέγοντος παρουσιάζεται από τον υμνογράφο, ωσάν από άμεση αντίληψη, να είναι στην περιοχή του Μαραθώνα ζωντανή (Κανών Ιωσήφ, ωδή ζ' 4: «Οι Μαραθώνος οικισται | προστάτην σε μέγιστον | και φωστήρα και ποδηγέτην | σχόντες, Φλέγον ένδοξε, | τιμώσι σε απαύστως»). Στην αγιολογική παράδοση της Κωνσταντινούπολης φαίνεται να εισήχθη η ελλαδική αυτή λατρευτική παράδοση μετά τα μέσα του 10ου αι. (δεν αναγράφεται από τον Συμεών Μεταφραστή), ίσως γι' αυτό και είναι άγνωστη στο ελληνικό εορτολόγιο της Νότιας Ιταλίας, η οποία υπήχθη στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης από την εποχή της οικονομαρχίας (βλ. την επόμενη υποσημείωση).
3. Πληροφορίες και βιβλιογραφία: *D.I. Pallas, L'Illyricum oriental: Aperçu historique — la problématique de son archéologie chrétienne*, Θεολογία, 51, 1980, 62 κ.ε.
 4. *Le Quien*, II 155 κ.έ. Πρβλ. *D.I. Pallas Dizion. Patr. e di Ant. Crist.* 24-27 (λ. Acaia).
 5. *Io. Mansi, Sanctorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, III, Florentiae 1759, 39; 42 και 49, *Le Quien* 203. Στην ελληνική μετάφραση των Πράξεων της Συνόδου της Καρχηδόνας (258) αναγράφεται επίσκοπος Αυρηλιανός «από Αττικής» (*Κ. Πάλλης-Ν. Ποτλής*, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων, 3, εν Αθήναις 1853, 13)· πρόκειται για την Ουτική ή Ουτίκη, πόλη της Βόρειας Αφρικής (*Africa Proconsularis*): *Mansi* I, 959-960.
 6. Συλλογή των παλαιά: *Σ. Κουμανούδης*, Αττικής επιγραφαι επιτύμβιοι, Αθήναι 1871.
 7. *Κουμανούδης* αριθμ. 3623, *Π. Λαζαρίδης*, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς, Αρχαιολ. Δελτ. 28, 1973: Χρον. 76, *Στ. Ντάντης*, Απειλητικά εκφράσεις εις τας ελληνικάς επιτυμβίους παλαιοχριστιανικάς επιγραφάς, Αθήναι 1983, 197 αριθμ. 10, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.
 8. *Μ. Χατζηδάκης*, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής, Πειραιώς και Νήσων, Αρχαιολ. Δελτ. 29, 1973-74: Χρον. 194, *Dénis Feissel, Notes d'épigraphie chrétienne* (IV), Bull. Corr. Hellen. 104, 1980, 459-472.

9. + + + | Κοιμητήριον Στεφά|νου χ(αι) Παύλου χ(αι) Ακτέ|ωνος χ(αι) της μητρός |
αυτών, οι ευτελείς κλη|ρικοί + έχι δε το α|νάθεμα | τις άλον | + ώδε θη + (ΙΙ. Λα-
ζαρίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Αθηνών, Αττικής και Νήσων Σα-
ρωνικού, Αρχαιολ. Δελτ. 25, 1970: Χρον. 152.
10. Ντάντης 67-70.
11. Αυτ. 58-61 και 62-65.
12. Feissel 470-472.
13. Ευστ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής παρά την Βραύωνα, Πρακτ.
Αρχαιολ. Εταιρ. 1951, 53-76 και 1952, 73-91, *D.I. Pallas*, L'édifice culturel
chrétien et la liturgie dans l'Illyricum oriental, Εισηγήσεις του Δεκάτου Διε-
θνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980, 511 εικ. 10
(=Actes Xe Congr. Internat. Archéol. Chrétienne, I, Città del Vaticano –
Thessaloniki 1984, 102 εικ. 10).
14. Παραδείγματα προχείρωσ: *Pallas* Εισηγήσεις 536 (=Actes 130).
15. Πρβλ. προχείρωσ: Α.Κ. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της
Μεσογειακής Λεκάνης, Αθήναι 1952-1954, 466-468.
16. Προχείρωσ: *Pallas* 540-541 (=135-136).
17. Αυτ. 515 και 521 (=109 και 115).
18. Άλλα παραδείγματα αυτ. 516 (=109-110).
19. Βλ. *Pallas* 547 κ.ε. (=143 κ.ε.), ο ίδιος, Monuments et textes: Remarques sur
la liturgie dans quelques basiliques paléochrétiennes de l'Illyricum orien-
tal, Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. 44, 1979-1980, 55 κ.ε. και 77-78.
20. *Pallas* Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. κλπ. 56 κ.ε.
21. Πληροφορίες και βιβλιογραφία: *Pallas* αυτ. 94 κ.ε. Βλ. ακόμη: *Georges Descoeudres*,
Die Pastophorien im Syro-byzantinischen Osten. Eine Untersuchung
zu architektur- und liturgiegeschichtlichen Problemen, Wiesbaden 1983
(σχετική βιβλιοκρισία: *D.I. Pallas* στη *Byzantinische Zeitschrift* 79, 1986).
Ίσως ακόμη, επειδή κατέθεταν τέτοιες προσφορές και οι κατηχούμενοι. Στη Διαθή-
κη του Κυρίου, η οποία παραδίδει τη μοναδική πληροφορία για το πρόσκτισμα του
τύπου τούτου μαζί και το όνομα (διακονικόν), με το να γράφεται ότι ο επίσκοπος
κατά την αναφορά δεν αναδέχεται –ενν. στην άγια τράπεζα – άρτο κατηχουμένου
και αν ακόμη προσφέρεται υπέρ πιστού (*Testam. Domini* I 23: «Episcopus non
recipiatur panis catechumeni, etiamsi filium vel uxorem habeat fideles, ve-
litque pro illis offerre; non est ipsius oblatio offerenda, priusquam ba-
ptismum susceperit». *I. E. Rahmani*, Testamentum Domini nostri Jesu
Christi, Mainz 1899, 57, *J. Quasten*, Monumenta eucharistica et liturgica
vetustissima, Bonn 1935-1937, 249), μαρτυρείται εμμέσως συνήθεια – πιθανώς
στην περιοχή όπου συμπλήθηκε το κείμενο τούτο – να καταθέτουν μαζί με τους πι-
στούς (πριν από την έναρξη της λειτουργίας) προσφορές και οι κατηχούμενοι. Πρβλ.
αντίστοιχο χώρο στη βασιλική των Σπάτων (κάτωτ. σ. 54 εικ. 12).
22. Για τη θέση των βαπτιστηρίων βλ. *Γ.Α. Σωτηρίου*, Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά
της Ελλάδος, Αρχαιολ. Εφημ. 1929, 219. Ως προς το τρεχούμενο νερό πρβλ. την,
καθώς φαίνεται, όμοια διάταξη επιπέδων δεξαμενής και κολυμβήθρας στη βασιλική
του Κραναίου στην Κόρινθο (*Δ.Ι. Πάλλας*, Ανασκαφή της βασιλικής του Κραναίου εν
Κορίνθω, Πρακτ. Αρχ. Εταιρ. 1977, 165 παρένθ. πίν. Δ΄. Για την αντίληψη ότι το
βάπτισμα πρέπει να τελείται σε «ύδωρ ζων»: ο ίδιος αυτ. 1976, 167 όπου και μαρ-
τυρίες.
23. Παραδείγματα: *Δ.Ι. Πάλλας*, Ανασκαφή εν Λεχαιώ: Το βαπτιστήριον της παλαιο-
χριστιανικής βασιλικής, Πρακτ. Αρχ. Εταιρ. 1961, 145 κ.ε.

- 23α. Πρβλ. *Testam. Domini* I 19: «Aedes presbyterorum et diaconorum sit post baptisterium» (*Rahmani* 25, *Quasten* 239).
24. Θυμίζει το δωμάτιο το προσκτισμένο στο νότιο πτερύγιο της βασιλικής του Λεχαίου (προχείρωσ: Δ.Ι. Πάλλας, Μεσαιωνικά Αργολιδοκορινθίας, Αρχαιολ. Δελτ. 17 (1961/2): Χρονικά 74 εικ. 1).
- 24α. Πρβλ. *Testam. Dom.* I 19 «Habeat ecclesia in proximitate hospitium, in quo proto-diaconus recipit peregrinos» (*Rahmani* έ.α., *Quasten* έ.α.)
25. Θυμίζει όμοια διάταξη —την αρχαία ιωνική στοά— στη βασιλική του Ασκληπείου Αθηνών: Βλ. *Ιωάννης Τραυλός*, Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Ασκληπείου Αθηνών, Αρχαιολ. Εφημ. 1939-1941, 57 εικ. 4.
26. *Στίκας* Πρακτ. Αρχ. Εταιρ. 1951, 62 και 75-76 εικ. 16, 18 και 31.
27. *Ο ίδιος* αυτ. 1952, 82 εικ. 12 και 13.
28. *Jean-Pierre Sodini*, Mosaïques paléochrétiennes de Grèce: L'atelier de Klapsi et de Loutra Hypatis, Bull. Corr. Hell. 102, 1978, 559, εικ. 1.
29. *Σωτηρίου*, Αρχαιολ. Εφημ. 1929, 184-185. *Νικ. Χ. Κοτζιάς*, Ανασκαφά της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου, Πρακτ. Αρχαιολ. Εταιρ. 1952, 92-128. Πρβλ. *Ελένη Γκίνη-Τσοφοπούλου* Εκκλησίες από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο στην περιοχή των Καλυβίων, Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής: Αφιέρωμα στον Χρίστο Ν. Πέτρου-Μεσογειτή, Καλύβια 1985, 198-199, εικ. 29 και 30.
30. Σχετικώς προς τα ανοίγματα επικοινωνίας βλ. κατωτ. σ. 58 και 60.
31. Στην κάτοψη (εικ. 5) παρουσιάζεται ο εξωνάρθηκας να έχει και άνοιγμα στο μέσο, στον άξονα του οικοδομήματος· φαίνεται όμως να οφείλεται τούτο σε παρανόηση των ανασκαφικών ενδείξεων.
32. *Σωτηρίου*, εικ. 16, *Κοτζιάς*, 118, εικ. 2. Από τον Ν. Κοτζιά θεωρήθηκε άσχετος, μεταγενέστερος.
33. Πρβλ. όμοια πρόσθετη κατασκευή, επίσης προς Β. της αφίδας, στη βασιλική της Σκουτέλας στην Κόρινθο (Δ.Ι. Πάλλας, Ανασκαφή της βασιλικής της «Σκουτέλας» εν Κορίνθω, Πρακτ. Αρχαιολ. Εταιρ. 1955, 193, εικ. 1). Στη βασιλική της Βραώνας το προς Ν. της αφίδας πρόσκτισμα παρουσιάζεται σύγχρονο προς τον κυρίως ναό και σε απαρτισμένη μορφή (εικ. 3)· το υποτιθέμενο πρόσκτισμα της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου και εκείνο της κορινθιακής βασιλικής εξυπηρετούσαν πιθανώς παρόμοιες λειτουργικές ανάγκες.
34. Παραδείγματα: *Ορλάνδος*, Βασιλική 471 x.ε.
35. Ως προς τον τύπο του άμβωνος: *Ορλάνδος*, Βασιλική 555 x.ε.· ως προς τη θέση: *Pallas* Εισηγήσεις 528 x.ε. (=Actes 122 x.ε.), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
36. Ο στυλοβάτης, υψηλότερος από τη στάθμη του δαπέδου, συνιστά γνώρισμα κατεξοχήν των ελλαδικών βασιλικών: *Pallas*, Εισηγήσεις 519 x.ε. (=Actes 113 x.ε.).
37. Βλ. και *Κοτζιάς*, εικ. 4.
38. Αυτ. εικ. 12-14. Πρβλ. *Jean -Pierre Sodini*, Mosaïques paléochrétiennes de Grèce, Bull. Corr. Hell. 94, 1970, 703, *Μ. Χατζηδόκης*, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής Πειραιώς και Νήσων, Αρχαιολ. Δελτ. 29 (1973-74): Χρον. 194 πίν. 138 α'-δ'.
39. *Κοτζιάς* 113 x.ε. Πρβλ. *Ιω. Ηλ. Βολανάκης*, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος, Αθήνα 1976, 76-77.
40. Το άνοιγμα σε αυτή τη θέση θυμίζει ανάλογο στον ανατολικό τοίχο άλλων παλαιοχριστιανικών βασιλικών (παραδείγματα: *Pallas*, Εισηγήσεις 522-525 [=Actes 116-119]).
41. Πρβλ. ανωτ. σ. 47
42. *Κοτζιάς* 104, εικ. 5.

43. Πρβλ. το καμπύλο επιστύλιο από την Ακρόπολη, τώρα στο Βυζαντινό Μουσείο αριθμ. 1473/Τ 12 (*Γ.Α. Σωτηρίου*, Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος, Α', εν Αθήναις 1927, εικ. 1 στη σ. 2. Πρβλ. *Δ.Ι. Πάλλας*, Η Παναγία της Σκριπούς κλπ., Επετ. Εταιρ. Στερεοελλ. Μελ. 6, 1976-1977, 5 πίν. Α' 1 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).
44. *Κοτζιάς* 113.
45. Αριθμός (=αριθμός) ακούγεται ωστόσο και σήμερα στις Κυκλάδες (Ιστορικών Λεξικών της Ελληνικής Γλώσσας [Ακαδημία Αθηνών], 3, 62 (λ. αριθμός).
46. *G.W.H. Lampe*, A Patristik Greek Lexicon, Oxford 1961, 226 (λ. αριθμός § 2 και 5).
47. *Ν.Π. Ανδριώτης*, Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, ³Θεσσαλονίκη 1983, 36 (λ. αριθμητός), *Εμμανουήλ Κριαράς*, Λεξικό της Μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, Γ', Θεσσαλονίκη, 1973, 190 (λ. αριθμοσύνη = αριθμοσύνη, αριθμητός = αριθμητός, αριθμισμός = αριθμισμός, αριθμοσύνη = αριθμοσύνη).
48. *Κοτζιάς* 119-120.
49. Αυτ. 126-127.
50. *V. Grumel*, La chronologie, Paris 1958, 175-176.
51. Πληροφορίες: *Pallas* Θεολογία 51, 1980, 63, 66 και 72.
52. Παραδέγματα: *Joachim Krammer*, Attische Säulenbasen des 5. und 6. Jahrhunderts und ihre Rohform, Bonner Jahrb. 170, 1970, 271-278, *Δ.Ι. Πάλλας*, «Ιουστινιάνεια» γλυπτά αισθητικώς ανεπέργαστα, Εισ Μνήμην Παναγιώτου Μιχαήλ, Αθήνα 1971, 421 κ.ε., *J.-P. Sodini*, Alike II. La basilique double, Paris 1984, 32-33.
53. Βλ. ανωτ. υποσημ. 35.
54. *Χ. Μπούρας-Α. Καλογεροπούλου-Ρ. Ανδρεάδη*, Εκκλησίες της Αττικής, Αθήνα 1969, εικ. 97.
55. Βασιλική του Λεγαίου 2.45 : 1 (Προχείρως: *D.I. Pallas*, Corinthe et Nikopolis pendant le haut moyen-age, Felix Ravenna CXVIII, 1979, 99), βασιλική του Κραναίου 2.35 : 1 (αυτ. 104). Οι χρονολογικώς επόμενες βασιλικές της Κορίνθου —της Σκουτέλας και του μάρτυρος Κοδράτου— έχουν μικρότερες αναλογίες πλάτους των κλιτών (1.80 : 1. Βλ. *Pallas* 105 και 108), και ακόμη μικρότερες (1.70 : 1) η μικρή βασιλική (Ε) χρονολογούμενη στα τέλη του βου ή στις αρχές του 7ου αι. (αυτ. 108-109).
56. *Τραυλός*, Αρχαιολ. Εφημ. 1939-1941, 40 κ.ε.
- 56α. Αυτ. 43-44.
- 56β. *Σωτηρίου* Αρχαιολ. Εφημ. 1929, 183-184, *Κ. Κουρουνιώτης*, Παλαιοχριστιανική Ελευσίς, Ημερολ. Μεγ. Ελλάδος 1934, 525-526.
57. *Α.Κ. Ορλάνδος*, Ναοί των Καλυβίων Κουβαρά, Αθηνά ΛΕ', 1923, 165-175, ο ίδιος, Συμπληρωματικά περί της βασιλικής των Καλυβίων Κουβαρά, Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. 9, 1932, 440-445. Πρβλ. *Γκίνη-Τσοφοπούλου* 191-193, εικ. 20 και 21.
59. Αντ. *Ν. Λαδάς*, Κορινθιάζοντος κιονοκράνου τύχη, Έκφραση, Εφημερίδα του Επιμορφωτικού Συλλόγου Καλυβίων, αρθμ. φ. 2, Οκτώβρης 1984, σελ. 4.
60. Βλ. *Κοτζιάς* 108-109, εικ. 9.
61. *Ε. Μαστροκώστας*, Μεσαιωνικά μνημεία Αττικής, Φωκίδος και Μαγνησίας, Αρχαιολ. Εφημ. 1956: Αρχαιολ. Χρον. 31-32 εικ. 8, *Π. Λαζαρίδης*, Βυζαντινά Αττικής και Νήσων, Αρχαιολ. Δελτ. 20, 1965: Χρον. 138-139 σχέδ. 5. Πρβλ. *D. Pallas*, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973, Città del Vaticano 1977, 10-11, εικ. 2.

62. Οι τιμές μετρήσεων, που σημειώνονται για το μνημείο τούτο, αποδίδουν την αλήθεια κατά προσέγγιση.
63. Βλ. κατωτ. σ. 58 και 60.
- 63α. Πρβλ. όσα σημειώθηκαν παραπάνω (υποσημ. 20) σχετικώς προς αντίστοιχο χώρο της Βραώνας.
64. Βλ. ανωτ. σ. 47 και κατωτ. σ. 60-61
65. Βλ. ανωτ. σ. 47.
66. Ως προς την παρουσία ή μη βαπτιστηρίου: *D.I. Pallas, Die Baptisterien und das Kirchengebäude im altchristlichen Griechenland* (δημοσιεύεται στον τιμητικό τόμο του Claus Wessel).
67. Βλ. και κατωτ. σ. 58.
68. *Ελένη Τσοφοπούλου-Γκίνη*, Παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση «Μυγδαλέζα» της Αττικής, Αρχαιολ. Εφημ. 1980, 85-96.
70. Πρβλ. τη βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου (εικ. 5) και τη βασιλική των Σπάτων (εικ. 12) και κατωτ. σ.
71. *Στίκας* Πρ. Αρχ. Εταιρ. 1951, εικ. 6 και 14 και 1952, σ. 75-76 (Βραώνα), *Κοτζιάς* 93 (Λαυρεωτικός Όλυμπος). Στη βασιλική του Ασκληπείου μία ως δύο σειρές πλίνθων (*Τραυλός*, Αρχ. Εφημ. 1939-1942, 40, εικ. 5).
72. Βλ. *Δ.Ι. Πάλλας*, Αρχαιολογικά-Λειτουργικά, Επετ. Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. 20, 1950, 306 κ.ε. και 311, *Ιω. Ηλ. Βολανάκης*, Βαπτιστήρια, 27-28.
- 72α. Πρβλ. αντίστοιχη διάταξη στη βασιλική της Βραώνας (αν. σ. 48 εικ. 3).
73. Βλ. *Pallas*, Die Baptisterien κλπ. (όπως στην υποσημ. 66).
74. *Ε. Μαστροκώστας* 27-29 εικ. 2, *Μπούρας-Καλογεροπούλου-Ανδρεάδη*, σχέδ. XXV, *Π. Λαζαρίδης*, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών, Αττικής και Νήσων Σαρωνικού, Αρχαιολ. Δελτ. 26, 1971: Χρον. 66 και 27, 1972: Χρον. 188.
75. Βλ. ανωτ. σ. 45.
76. Κατά τη θεμελίωση της βασιλικής χαράχθηκαν στο έδαφος τα χωρίσματα των κλιτών, από αμέλεια ή αδεξιότητα, με αποκλίσεις από την παράλληλο, έτσι με πλάτος του μεσαίου κλίτους από 8.76 (προς Α.) ως 9.08 μ. (προς Δ.).
77. *Μαστροκώστας* 28 εικ. 4 δεξιά.
78. Αυτ. εικ. 4 αριστερά, *Μπούρας-Καλογεροπούλου-Ανδρεάδη* εικ. 213.
79. *Στίκας* Πρακτ. Αρχ. Εταιρ. 1951, 66 εικ. 21 και 22.
80. Παραδείγματα προχείρως: *Χαρίκλεια Μπάρλα*, Ο βυζαντινός ναός της Σουβάλας, Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, Δ', Αθήναι 1967-1968, 319 κ.ε.
81. *Αν. Orlandos*, La basilique paléochrétienne de Glyphada, Πρακτ. Ακαδ. Αθηνών 5, 1930, 258-265 εικ. 1.
82. Βλ. και κατωτ. σ. 60.
83. *Μαστροκώστας* 28.
84. *Ιω. Τραυλός*, Νέα στοιχεία για τον προσδιορισμό της θέσεως των αρχαίων δήμων της Αττικής, Επιστημ. Επετ. Πολυτεχν. Σχολής Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης ζ' 2, 1974, 191 και 192.
85. *Μπούρας-Καλογεροπούλου-Ανδρεάδη* 159 κ.ε. σχέδ. XX και τα γλυπτά αυτ. εικ. 165 και 166. Πρβλ. *Pallas*, Monuments 12.
86. *Μπούρας-Καλογεροπούλου-Ανδρεάδη* σχέδ. XXIV, *Pallas* 9.
87. *Μαστροκώστας* 33-34.
88. *Μπούρας-Καλογεροπούλου-Ανδρεάδη* εικ. 106 και 107. Θυμίζουν τα γλυπτά της Μεσοπορτίσσας του Λαυρεωτικού Ολύμπου.
89. Αυτ. εικ. 176 και 177. Στην εκκλησία αυτή είναι εντοιχισμένη η επιγραφή του Ανδρέου (εικ. 1).
90. Αυτ. εικ. 154.

91. Αυτ. ειχ. 133 και 135.
92. Ιαζαρίδης, Αρχ. Δελτ. 16, 1960: Χρον. 69-72 σχέδ. 1. Πρβλ. *Pallas*, Monuments 11-12, ειχ. 3.
93. Μπούρας-Καλογεροπούλου-Ανδρεάδη, ειχ. 203.
94. Θυμίζει το επίθημα της βασιλικής του Αγίου Αθανασίου ανωτ. σ. 57-58, ειχ. 16.
95. Βλ. ανωτ. υποσημ. 2
96. Βλ. ανωτ. και υποσημ. 93 και 94.
97. Βλ. ανωτ. σ. 56.
98. Βλ. ανωτ. σ. 50.
99. *Pallas*, Εισηγήσεις 507-508 (=Actes I, 99-100).
100. Αθτ. 509-510 (=101-102).
101. Αυτ. 510 χ.ε. (=102 χ.ε.).
102. Βλ. ανωτ. σ. 46-47.
103. Βλ. ανωτ. σ. 47 χ.ε. *Pallas Felix Ravenna* CXVIII, 1979, 95 χ.ε. και 112 χ.ε. ειχ. 1.
104. Βλ. ανωτ. σ. 49 χ.ε. και 51-52.
105. Ανάλυση των πληροφοριών: Φερδ. Γρηγορόβιος, Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους μέσους αιώνες, μεταφρ. Σπυρ. Λάμπρος, Α', εν Αθήναις 1904, 121-123. Πρβλ. Γ. Κωνσταντινίδης, Ιστορία των Αθηνών από Χριστού Γεννήσεως μέχρι του έτους 1821, Αθήναι 21894, 118 και 174-185, J. Geffken, Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums, Heidelberg 21929, 202 χ.ε., Alison Frantz, Pagan Philosopher in Christian Athens, Proceedings of the Amer. Philosoph. Society 119, 1975, 36-37.
106. Βλ. ανωτ. σ. 56.
107. Βλ. ανωτ. σ. 44.
108. Βλ. ανωτ. σ. 49.

Summary

EARLY CHRISTIAN MONUMENTS IN SE. ATTICA

Christianity in S.E. Attica is known from the first half of the 4th century AD. This is indicated from the fact that the centre of the Bishopric was Marathon, in NE. Attica. From the funeral inscriptions of this early period, one can see, that the agricultural population of Attica was in no way connected with the literal tradition of near-by Athens, which, during this period is only an agricultural township.

The excavations in SE. Attica have unearthed six Early-Christian basilicas: at Vravrón, Lavreotic Olympos, Kalyvia Kouvara, Stamáta, Spata and Liópesi, which correspond with the ancient sites of Vravrón, Aegilia, Próspalta, Ekáli, Kropía and Paeania. They are wooden-roof basilicas with three aisled structures with arcades resting on columns which were supported

by stylobates. The arcades are standing out between pilasters. Another architectural feature, are the two nartheces which can be seen in most of the above mentioned buildings. The length varies between 15 m and 20.80 m.

A very high percentage of the basilicas found in SE. Attica were provided with adjacent structures (anexes) which were related with the rite of the offerings, before the start of the mass, and connected either with the diaconicon as described in the Testamentum Domini (Basilica at Vravron) or something equivalent, as in the case of the Basilica at Stamata; other buildings were connected with the rite of Baptism which were basilicas with Baptisterium (Basilicas at Vravron, Lavreotic Olympos and probably that of Liopesi). Other such buildings are nothing more than habitations (Basilicas at Vravrón, Stamata and Liopesi). It is significant that at the Basilica at Stamata the baptisterium was a later addition. This could be an indication that there was a change in ecclesiastical discipline and that the bishop assigned the rite of baptism to the priesters.

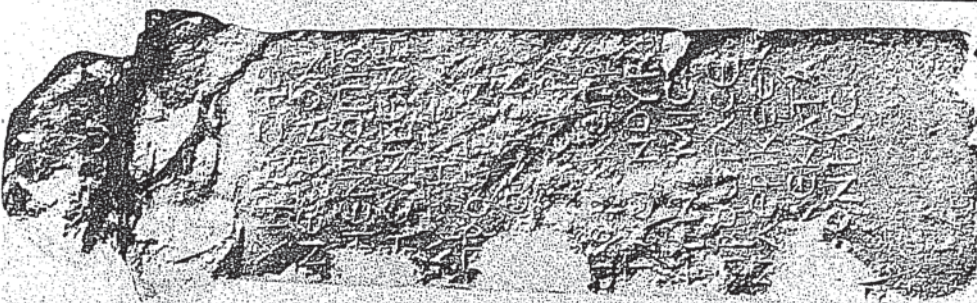
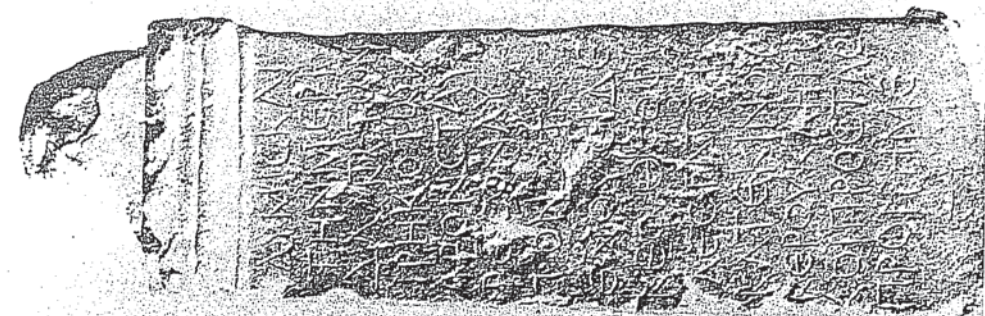
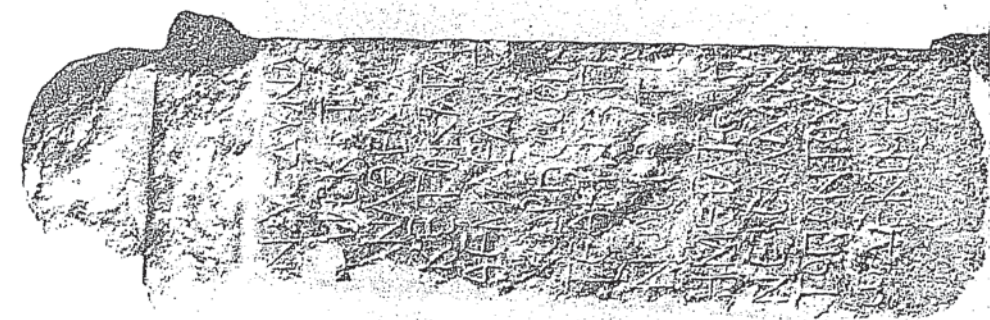
The basilicas of SE. Attica can be dated from the end of the 5th century AD (Basilica of Vravrón) to the end of the 6th Century AD (Basilica at Liopesi). A funeral inscription from the Basilica at Lavreotic Olympos gave the year 559 as an terminus ante quem chronology and thus this basilica can become an statepoint for the chronology for the other basilicas of SE. Attica. The remains of other Early Christian basilicas have been pointed out in other sites of the above mentioned area thus indicating strongly that the ancient demoi of S E. Attica, at least until the 7th Century AD had been alive christianisáted. Life continued and in later years as in the case of Chalidoü; at Marathon the Early Christian cult of St Phlégon continued with no interumption, as late as the 10th century AD.

DIMITRIS PALLAS

EIKONEΣ

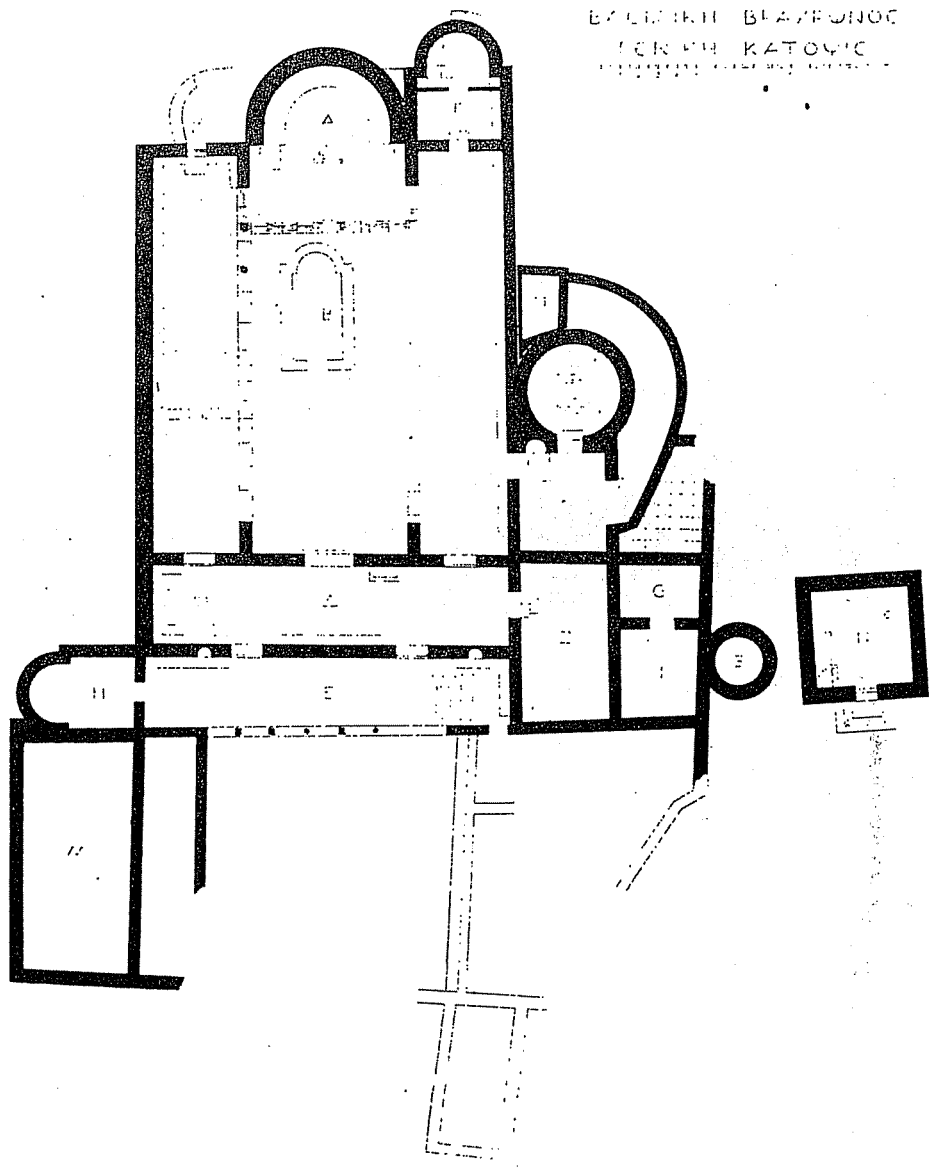

1. Επιγραφή της Αθηναΐδος (Φωτογ. κ. Αν. Λαδά)

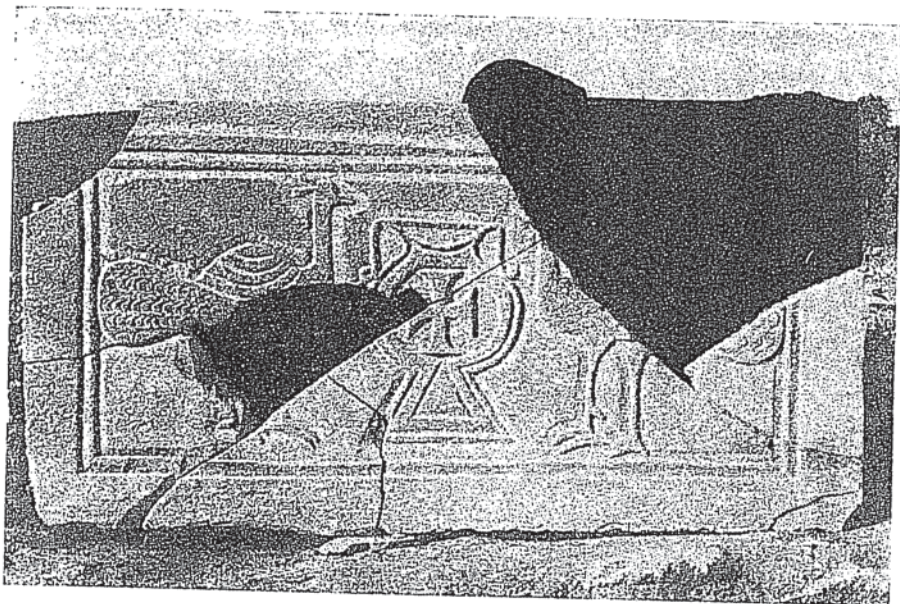

2. Επιγραφή του Ανδρόνικου

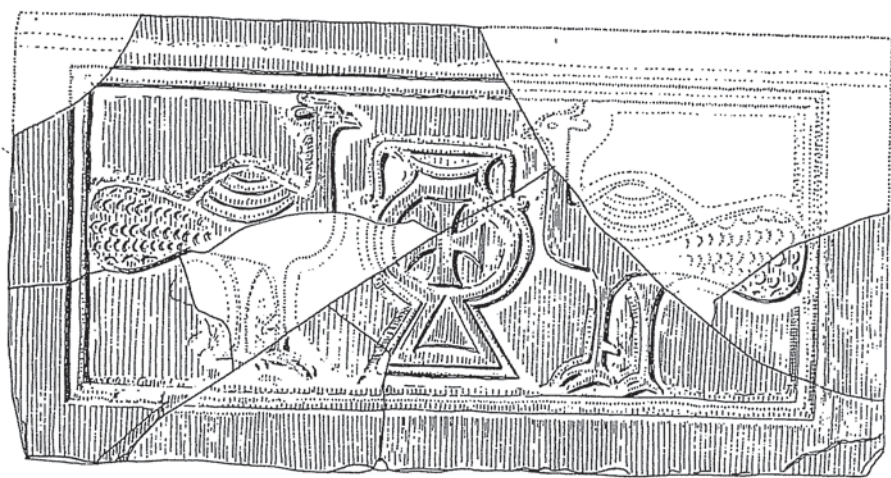
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΡΑΨΩΝΟΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΚΑΤΟΨΗ

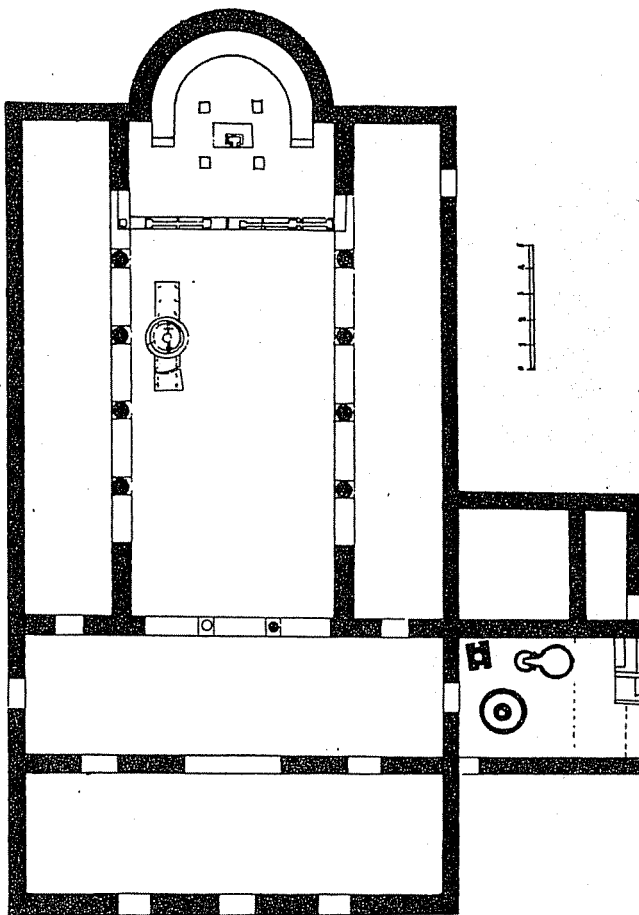
3. Βασιλική της ΒραΨώνας, Κάτοψη (Ε. Στίκας)

4α. Βασιλική της Βραώνας, Θωράκιο (Ε. Στίκας)

4β. Το ίδιο θωράκιο. Σχέδιο Ε. Στίκα

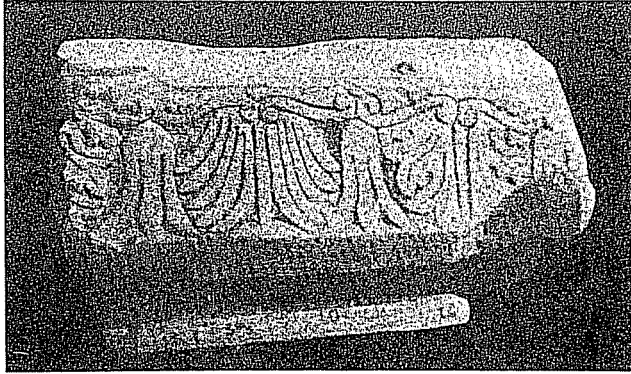
5. Βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου. Κάτοψη. (N. Κοτζιάς)

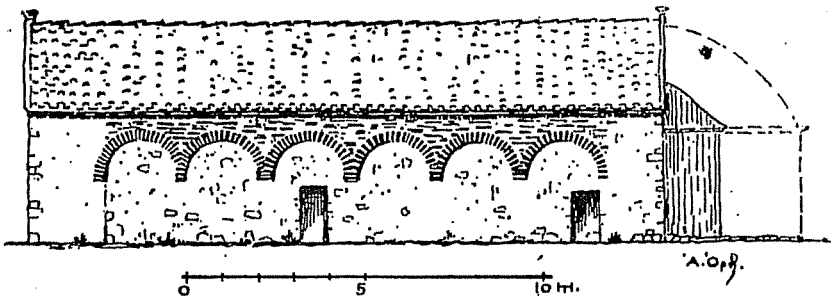
6. Βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου. Βάση κίονος (φωτογραφία κ. Αν. Λαδά)

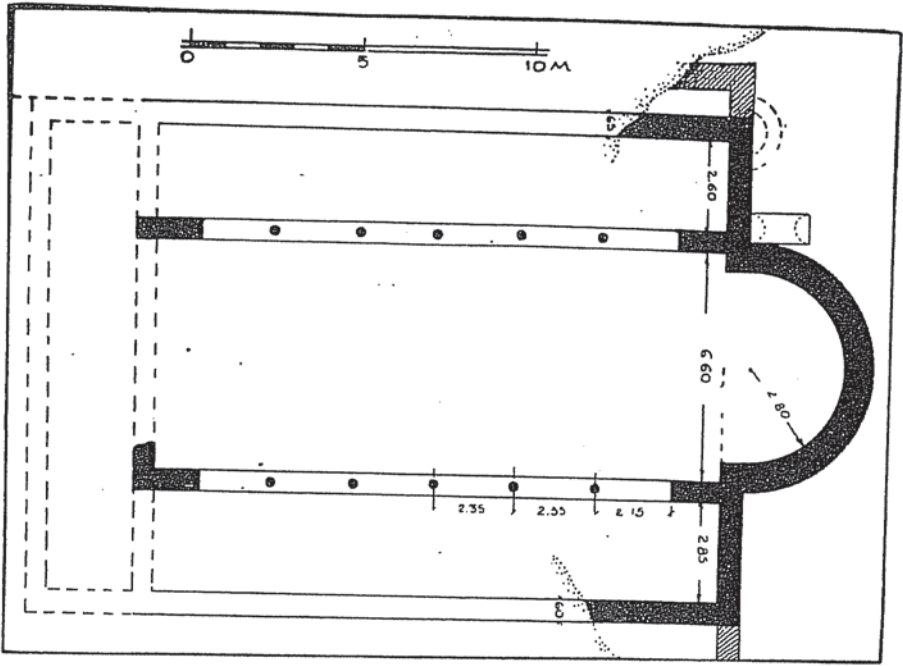
7. Βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου. Ψηφιδωτό του δαπέδου. (Φωτ. κ. Αν. Λαδά)

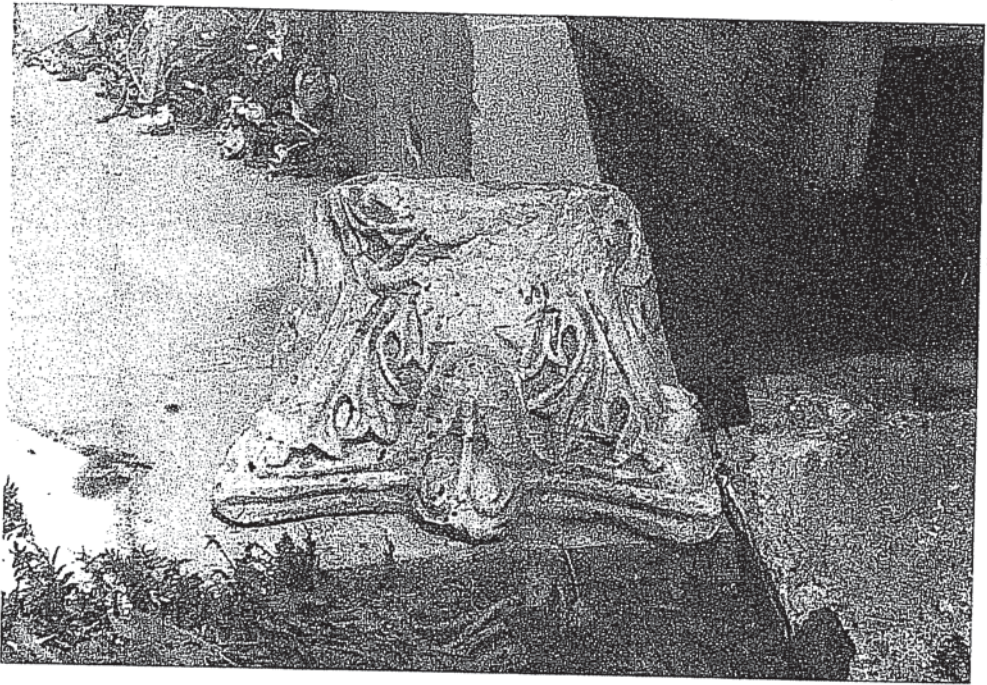
8. Βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου. Απότμημα υπερθύρου

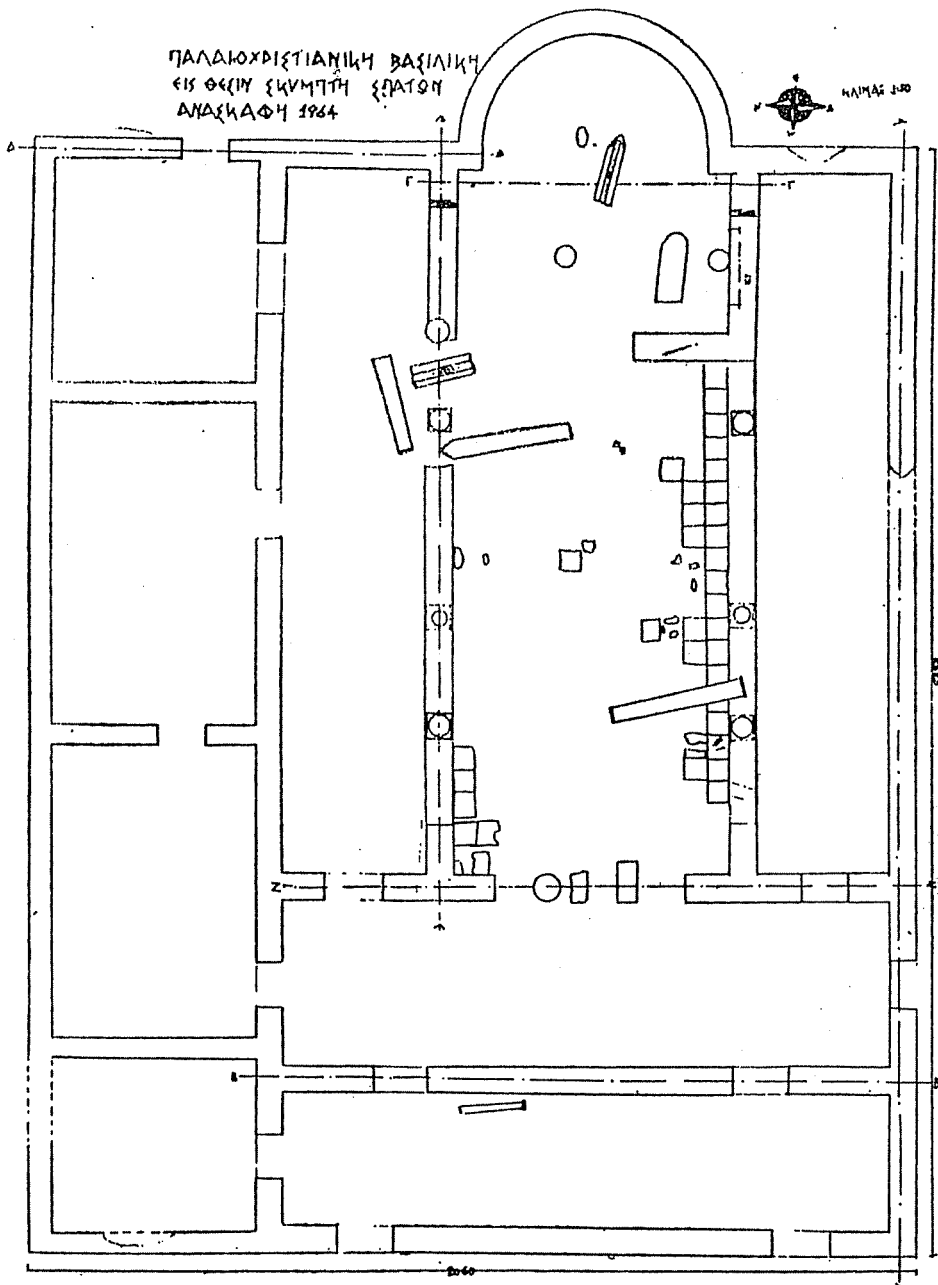
9. Βασιλική των Καλυβιών Κουβαρά. Άποψη του νοτίου τοίχου σχεδιασμένη από τον Α.Κ. Ορλάνδο

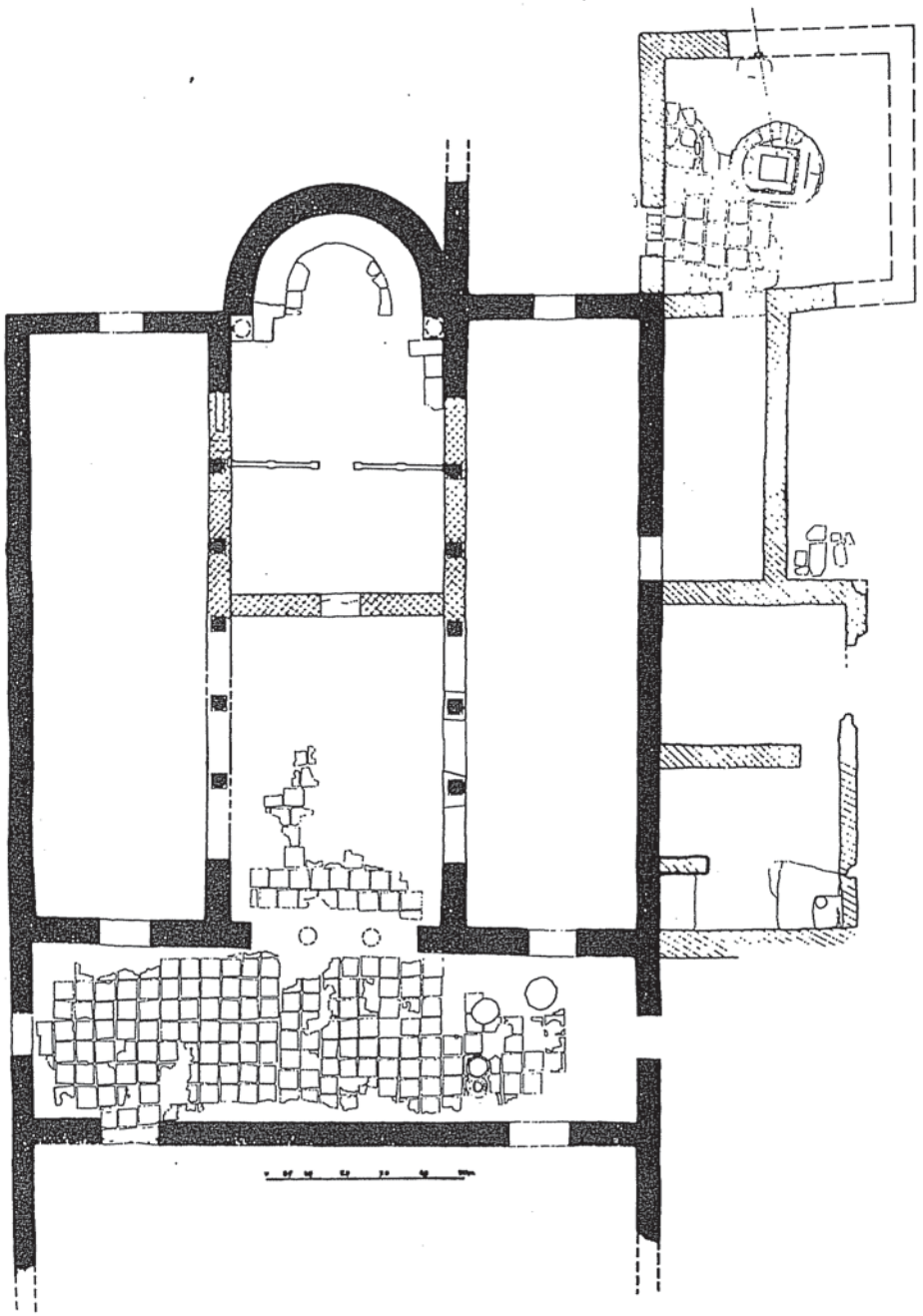
10. Βασιλική των Καλυβιών Κουβαρά. Κάτοψη (Α.Κ. Ορλάνδος)

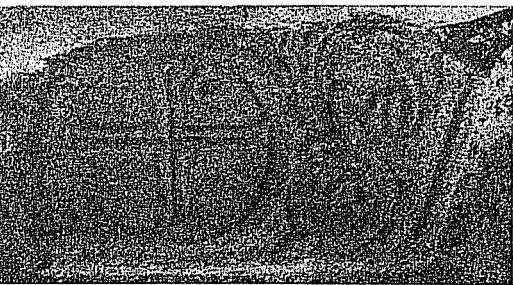
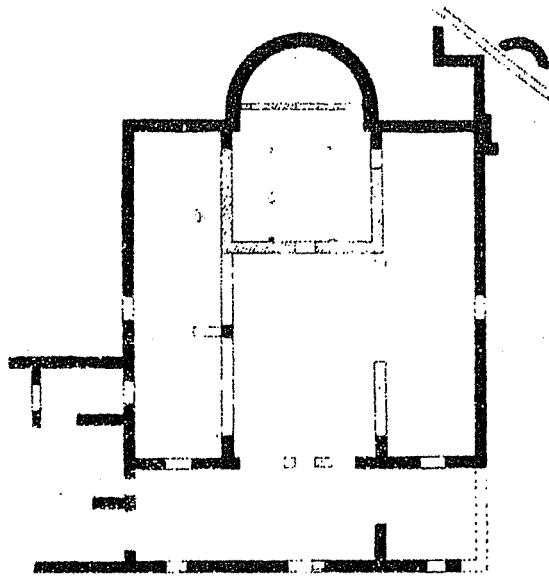
11. Παλαιοχριστιανικό κιονόχρανο άλλοτε στα Καλύβια (φωτογραφία κ. Αν. Λαδά)

12. Βασιλική στη θέση Σκίμπι ή Σκίπθι των Σπάτων. Κάτοψη (Π. Λαζαρίδης)

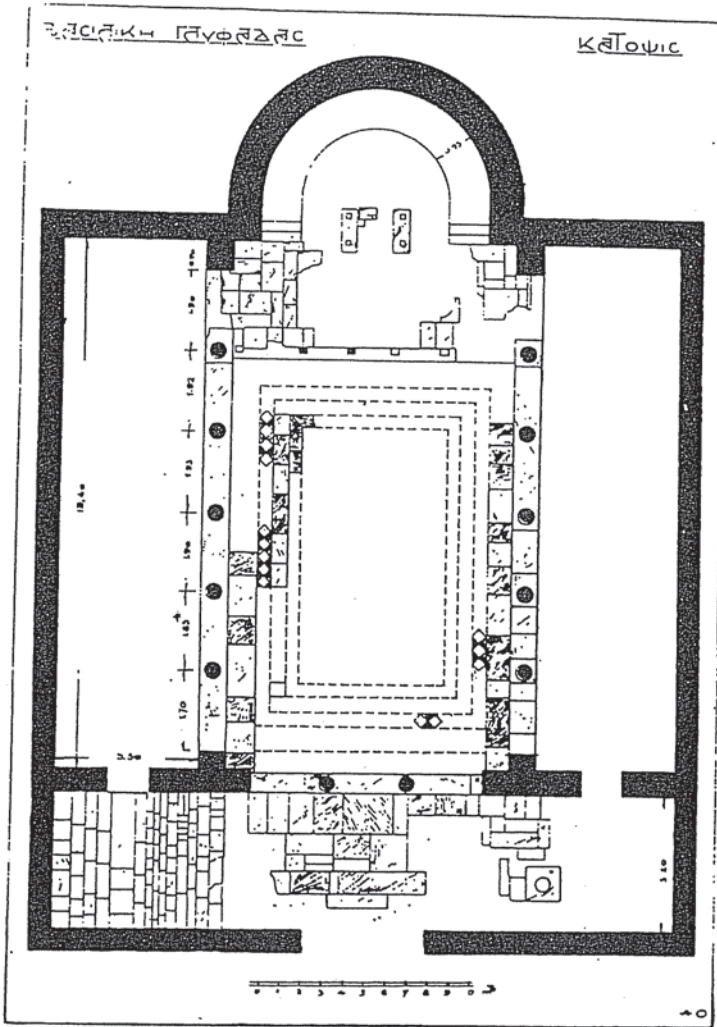
13. Βασιλική στη θέση Μυγδαλέζα. Κάτοψη (Ελένη Τσοφοπούλου-Γκίνη)

14. Βασιλική Παιανίας. Κάτοψη (Ε. Μαστροχώστας)

15. Άγιος Αθανάσιος Παιανίας. Εντοιχισμένο επίθημα

16. Άγιος Αθανάσιος Παιανίας. Αναχρησιμοποιημένο επίθημα (Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Λυδρεάδη)

17. Βασιλική Γλυφάδας. Κάτοψη (Α.Κ. Ορλάνδος)